

Turkish Studies

International Congress on Social Sciences II (INCSOS 2018 Quds)

Volume 13/15, Spring 2018, p. 345-372

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13536>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: Mayıs 2018 ✓ Accepted/Kabul: Haziran 2018

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Ali Ulvi MEHMEDOĞLU – Dr. Öğr. Üyesi Sema YILMAZ

This article was checked by iThenticate.

DİN VE AHLAK BİRBİRİYLE NASIL İLİŞKİLİDİR? KISA BİR LİTERATÜR İNCELEMESİ*

Hilal ÖZEL** - Hasan KAPLAN***

ÖZET

Din, dinî inanç ve dindarlık ahlaki duygu, düşünce ve davranışın neresindedir? Dini inanç ahlak üzerinde etkili midir? Dindar olmak aynı zamanda ahlaklı olmak anlamına gelir mi? Ya da tersinden bakacak olursak, dindar olmamak ya da Tanrı inancı taşımamak ahlaksız olmak anlamına gelir mi?

Din ve ahlak ilişkisiyle ilgili klasik teorilere bakıldığında, dinin ahlaki pekiştiren ve bireyin olumsuz duygularını bastırmasını sağlayan bir olduğu ifade edilebilir. Fakat deneysel çalışmalar bu teorilerden farklı ya da zıt sonuçlar doğurabilmektedir. Hem din hem de ahlak karmaşık bileşenlere sahiptir ve bu bileşenlerin birbiriyle farklı kombinasyonları sonucu farklı din-ahlak ilişkileri ortaya çıkmaktadır. Din ve ahlak ilişkisi üzerine yapılan araştırmaların detaylı olarak incelenmesi bundan sonraki çalışmalara ışık tutacak olması bakımından önemlidir. Çalışmamızda, İngilizce literatürde yer alan çeşitli din-ahlak ilişkilerini ele alan çalışmalar incelenmiş olup herhangi bir deneysel çalışma yürütülmemiştir.

Çalışmamızda; önce ahlakın tanımını ve kapsamını açıkladıktan sonra dört farklı din-ahlak ilişkisi tespit ederek incelediğimiz literatürü toplamda beş kategoriye ayırdık. Tespit edilen bu dört din-ahlak ilişkisine göre; din ahlaki olumlu etkiler, din ahlaki olumsuz etkiler, din ile ahlak birbirinden bağımsızdır ve din ile ahlak arasındaki bağlantı karmaşıktır. Bu çalışmanın tezi; hem dinin, hem de ahlakın çok boyutlu (multidimensional) bir yapılarının olmasından dolayı, dinin ahlak üzerinde olumlu, olumsuz ve karmaşık etkilere sahip olmasıdır.

* Bu makale Hilal ÖZEL tarafından Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Hasan KAPLAN danışmanlığında yürütülen "Din-Ahlak İlişkisi: Batı'da Son On Beş Yılda Yapılan Çalışmalar Üzerine Analitik bir İnceleme" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** El-mek: hilalozel_32@hotmail.com

*** Prof. Dr., İbn Haldun Üniversitesi, El-mek: hasan.kaplan@ihu.edu.tr

---

Anahtar Kelimeler: Din, Tanrı, Ahlak, Toplum Yanlılığı, İşbirliği, Diğerkâmlık, İyi olma

HOW RELIGION AND MORALITY ARE RELATED? A CONCISE LITERATURE REVIEW

ABSTRACT

Where do religion, religious belief and religiosity placed on moral emotion, thought and behavior? Is religious belief effective on morality? Does being religious also mean being moral? Or inversely, does being not religious or not having a God belief mean being immoral?

Classical theories on the relationship between religion and morality claim that religion strengthen morality and suppress the negative emotions of the individual. However, empirical studies can have different or contrary results with these classical theories. Both religion and morality have complex elements and the different combinations of these elements pave the way for different religion-morality relationships. A detailed examination of the studies on religion-morality relationship is, it would seem, essential to highlight the future studies conducted in this vein. In our study, various relationships between religion and morality in the English literature were examined; nonetheless, due to the nature of the study no experimental work was conducted.

In this study, first, the description of morality and its content were explained; second, the study separates the literature into five categories in appropriate with the categories which are set four different religion-morality relationship in the study. According to these four religion-morality relationships, religion positively influences morality; religion negatively influences morality, religion and morality are not related and the relationship between religion and morality is complex. The most important finding obtained from this study is that most of the current research indicate both religion and morality are multi-dimensional structures, and the relation between religion on morality is rather complicated.

STRUCTURED ABSTRACT

Subject

The content of this study arises from the description, foundations and theories of morality and its relation to religion and religiosity. The main question we seek to answer is 'are religion and morality related, if they are related, what is the nature of this relation?' To answer our question, we reviewed the studies in the Western literature that examine the religion-morality interaction and their findings.

Objective and Importance

The aim of this study is to retain the last point arrived at the literature in an analytical method by reviewing the studies that focus and

probe the composition of religion-morality relationship which is usually considered both domain complimentary to each other at first sight.

This study breaks the routine in terms of separating the impacts of religion, morality and God concepts on religion and religiosity and directing upcoming studies in that manner.

Also, since the translations or adscriptions of those studies do not reverberate enough to Turkish literature, bringing the subject into the agenda of Turkish researchers and making available to Turkish literature, provide valuable contribution to both the field of religious studies and moral psychology.

Hypotheses

The most important findings of our review study are that both religion and morality concepts are multidimensional and that religion-morality relationships vary rather than unidirectional as a result of different combinations of these dimensions. As a result, according to analyzed studies, four hypotheses are found:

- H1) Religion can affect morality positively;
- H2) Religion can affect morality negatively, too;
- H3) Religion and morality can independent from each other and
- H4) Religion-morality relationship is complex.

Methodology

After a general overview; we noticed that the studies which scrutinize religion-morality relationship increases in volume after the year 2000. Therefore, we focused on the articles published after the year 2000. We also restricted our selection according to some other criteria such as citation, quality of publication, methodology etc. After all, 40 articles are selected in the scope of this study.

The selected 40 articles are separated into five main categories in compliance with the description, foundations and theories of morality; the answers to main questions arisen at religion-morality relations and embraced arguments:

- What is morality? (7 articles)
- Is religion positively affect morality, even if morality does not arise from religion? (12 articles)
- Is religion affect morality in a negative manner? (8 articles)
- Are religion and morality independent from each other? (3 articles)
- Is religion-morality relationship complex than we think? (10 articles)

Findings

Articles dealing with conceptual framework, discuss universality, plurality and innateness of morality. In this particular frame, the Moral Foundations Theory of Haidt and his colleagues sets the stage. According to this theory, intuitive morality develops through the innate and universal psychological systems, then cultures generate various virtues,

narrations and institutions. For this theory, the moral foundations are care, fairness, loyalty, respect for authority and purity. Whereas some cultures give importance to individualizing foundations (care, fairness), some cultures highlight binding foundations (loyalty, respect for authority, purity).

Best embraced theory about moral judgement is again belong to Haidt; Social Intuitionist Approach. According to this model, our moral judgements are determined by our fast and automatic intuitions which arise before moral reasoning, then our judgements are tried to founded with rational reasoning. But, when we deeply think and exchanging opinions with other people, there appear some discrepancies and we arrive the last moral judgement via moral reasoning.

Again, in the conceptual framework studies it is discussed that morality can vary across cultures and the intuitional morality becomes prominent and moral pluralism is adopted. Thereby; it is argued that cognitive psychology precursors like Kohlberg and Piaget are in a narrow perspective to explain the relation of morality with another phenomenon. In this manner, social psychological studies are promising on the point of solving the object of issues, in terms of examining the effects of environment and culture on the psychology of individual and society.

The rest of the 33 articles, provide answers to our four hypotheses:

1) Religion affect morality positively: 12 out of 40 articles argue that since the rules of God is perceived hard to break out and valid throughout times and places, religions inhibit self-interest morality and provide people to trust and bind to these rules. In the articles, we revived; religion is a factor that increase pro-sociality such as helping behavior, altruism, charity and volunteering. In addition, omnipotent and omniscient God perception promotes pro-sociality.

2) Religion affect morality negatively too: 8 articles out of 40 argue that since some religious commandments have negative and discriminative effects to especially outgroup (other religions members), religion increases outgroup prejudice and aggression. Also, it is claimed that regular attendance to religious institutions (church, shul etc.) triggers marginalization of outgroup rather than the religious belief. Moreover, it appears that religion and God concepts have different results on priming studies. When religion concept is activated, prosocial behavior is directed to in-group; but when God concept is activated, prosocial behavior is also directed to outgroup. This finding is evident that the attendance dimension of religion negatively affects morality not the belief dimension of religion.

The perception of God and individual opinions about what kind of rules that God set manipulate the way religion affects morality. Individuals who perceive God as merciful and compassionate to all people and do not discriminate them by their religions show high pro-sociality to not only in-group but also outgroup. However, individuals who perceive God as absolute authority, normative and sanctions to people remain aloof to other religions members show low pro-sociality and aggression to outgroup.

3) Morality and religion are independent of each other: According to 3 articles, the thing that affect morality is not the unique

structure of religion but the emotion modules which are available in religions. Other constructions other than religion can also generate these modules. For instance, binding into any social group can provide the same positive effect with religion. Or, self-control mechanisms people have, affect morality in positive way by free of religious enforcement. Secular institutions can create the same effect with the effect that omnipotent and omniscient God perception; therefore, the main effective thing is knowing to be watched, either by God or any secular mechanism. Hence, moral emotion, thought and behavior should not be associated with religious belief. We evaluate the opinion of freeing morality from religion as a factor decreasing social segregation in terms of paving the way for nonreligious individuals to be evaluated in a bias-free way.

4)The relationship of morality-religion is complex: As we can easily notice throughout the literature, the results of experimental studies show inconsistency and create some questions about the health of studies. But the main cause of that experimental studies show inconsistency sometimes with theories and sometimes with other experimental studies are the multidimensionality of religion and that studies handle different dimensions of religion. When we consider the abstractness of religious belief, the social function of religion and the differences of conceptualizing of supernatural agents, the relationship between religion and morality becomes very complicated making difficult to reach correlational conclusions.

Conclusion and Suggestions

In general, we can summarize the result we gather from the 40 articles published and received significant citation:

- Whereas religiosity is between individual and God; morality is general rules about the relations between individuals, even between individual and the quality and limits of universe.
- Recent studies indicate that morality develops and changes in the context of social relations and morality can stand without religion. However, it is obvious that religion has a dimension which affect positive moral behavior and in the absence of religion, moral behavior is negatively affected.
- In general, studies focus on the effects of religion on morality. But how about the effects of morality on religion and religiosity?
- Concept of God and religion have different effects on morality, therefore, for better understanding of moral motivation, this separation should be considered in future studies.
- As we seen in this literature review, an interdisciplinary approach to religion and moral domain is exist in the West. In Turkey, this domain at the hand of theologians generally. Researchers in psychology should enrich this research field.

Keywords: Religion, God, Morality, Moral Psychology, Pro-sociality, Altruism, Well-Being

Giriş

Ahlakın kaynağını dinden alıp almadığı konusu uzun yıllardır süregelen bir tartışma konusudur ve geçmişi Sokrates'in "İyilik iyi olduğu için mi Tanrı tarafından emredilir yoksa, Tanrı emrettiği için mi iyidir?" sorusuna kadar uzanmaktadır. Birçok insanın ahlak ve din arasında yakın bir ilişki olduğunu düşünmesinin altında yatan nedenler ise; birçok ahlakî terimin dinî köken ya da çağrışımlarının olması ve dinî kurumların sık sık ahlakî öğretileri (yalan söylememek, hırsızlık yapmamak, haksız yere insan öldürmemek) ve erdemleri öğütleyip insanlara ahlaklı olmayı salık vermesidir. Dostoyevsky'nin "Tanrı yoksa her şey mubahtır" sözü ile vurgulanmaya çalışıldığı gibi kimilerine göre din ya da Tanrı olmadan ahlakî olmak insanlar için imkânsızken, Richard Dawkins gibi tanınmış ateistlerin düşüncesine göre de iman (*faith*) ahlakî anlamda çok tehlikeli bir şey olup çocuklara bunu empoze etmek kadar yanlış bir şey yoktur. Birinci görüş takip edildiğinde, herhangi bir dinî geleneğe bağlı olmayan bireylerin ahlaksız olduğu sonucuna ulaşılabilir mi? İkinci görüş esas alınırsa dinî otoritenin varlığı ve dinî yaptırımlar ve Tanrı'ya inanç ahlakî değerleri baltalıyor olabilir mi?

Din ile ahlak arasındaki ilişki incelenirken "ahlaken iyi bir Tanrı'nın varlığı" problemi de beraberinde devreye girer. "İlahî Emir Teorisi" (*Divine Command Theory*)'ne göre "bir şey sadece ve sadece Tanrı emrederse veya onaylarsa doğrudur ve ahlaken iyidir." Bu yaklaşım Sokrates'in "iyilik Tanrı emrettiği için iyidir" önermesine karşılık gelir. "Altın Kural Teorisi" (*Golden Rule*)'ne göre ise "diğerine sana yapılmasını istediğin şekilde davran"; ya da aynı mantıkla "sana yapılmasını istemediğin bir şeyi diğerine yapma" prensipleri, Tanrı ve O'nun kuralları yokken de ahlakın *karşılıklılık* prensibine göre var olabileceğini göstermez mi? Yine "ne ekersen onu biçersin" şeklindeki misilleme/ karma prensibine göre de din olmadan da ahlaki davranış meydana gelmez mi?

Araştırmanın Konusu

Ahlak ile din arasındaki ilişki yüzyıllardır sorgulanan bir konu olup beraberinde birçok soru ve ihtimali gündeme getirmektedir. Özellikle son yıllarda bilim ve teknolojinin ilerleyip refah düzeylerinin yükselmesine dayalı olarak, gelişen düzenlemeler ve yasalar ahlakî olarak nitelendirilebileceğimiz konularda da düzenlemeler içermeye başlamışlardır.

Bununla birlikte geleneksel ve dinî otoritelerin ahlakî yaşam üzerinde tek başlarına söz sahibi olmaları ortadan kalkmıştır; çünkü ahlakî yaptırımlara başta devlet olmak üzere seküler otorite de el atmıştır. Seküler otoritenin yükselmesi ile birlikte dinî otoriteler ahlak konusunda ikinci planda ya da ikircikli bir durumda kalmışlardır. Bu bağlamda ele alındığında seküler hayat felsefesi tarafından insanı mutlu etme adına oluşturulan dinsiz bir ahlak sistemi mümkün görünmekte midir? Aslında çalışmamızda bu ihtimali doğrulayabilecek olan seküler ve dinî tetikleme (*priming*) ahlakî davranış üzerinde aynı etkiyi yarattığına dair bulgulara da yer verilmiştir.

Sosyal psikolojide çokça kullanılan "tetikleme" (*priming*)¹ metodu, dinin ahlak üzerindeki olası etkilerini araştırırken de sıklıkla kullanılmıştır. Ne var ki bazı dinî tetikleme çalışmaları dinin ahlak üzerinde olumlu etkisine dikkat çekerken, bazıları dinin ahlakı olumsuz etkilediği sonucuna götürmektedir. Dinin ahlakı olumsuz etkilemesi şeklindeki bulgu; hatta problem, yaşantılarımızda ve toplumsal ilişkilerimizde çok ciddi uzantılara ve imalara sahiptir. Ahlak eğitimi açısından bu bulguyu ele aldığımızda eğer din ahlaka zarar veriyorsa, Dawkins gibi bazı psikolog ve düşünürler imanı tehlikeli addetmekte haklı mı çıkmış olmaktadır? Ya da günlük hayatlarımızda bizler "dindar insanların aynı zamanda ahlaklı oldukları" şeklindeki bir hâle etkisine maruz kalıyorsak, ilişkilerimizi yeniden düzenlememiz mi gerekmektedir?

¹ *Priming* (tetikleme): Psikoloji çalışmalarında birinin zihnini ve bilincini elde edilmek istenilen şeye hazırlamak ve o bireyde konuyla alakalı çağrışımları uyandırmak anlamına gelmektedir.

Çalışmanın ileriki bölümlerinde ele alınacağı üzere, din çok boyutlu bir yapı olup bazı boyutları ahlakî ve toplum yanlısı davranışlar üzerinde destekleyici etkiye sahipken, bazı boyutları da belli bir kesime karşı ötekileştirici olumsuz ahlakî tutumlara yönelmektedir. Aynı şekilde; tetikleme çalışmalarında kullanılan tetikleyici (*prime*) kelimelerinin bazıları dine ait olumsuz içerik taşıdıklarından öfke ve intikam gibi olumsuz duyguları uyandırırken; olumlu dinî kelimeler bireyin toplum yanlısı davranışında artış meydana getirmektedir.

Görüldüğü gibi; dinin ahlak üzerinde etkisinin olup olmadığı ve eğer varsa ahlakî hangi boyutlarıyla ve ne şekilde etkilediği gibi konular, din ve ahlak ilişkisinin ne kadar karmaşık olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmamızın konusu bu bağlamda din ve ahlak ilişkisi üzerinde Batı'da son on beş yılda ortaya çıkan tartışmaları bir araya toplamak ve değerlendirmesini yapmaktır. Yapılan değerlendirmelere göre din-ahlak ilişkisini incelerken, bu ilişkiye dair dört temel soru gündeme gelmektedir. Dinler, ahlak olarak adlandırdığımız toplum yanlısı davranışa yönelik kurallar ve düzenlemeler içerebildiklerinden ahlak olgusunu olumlu mu etkilemektedirler? Ya da bağlı bulunulan dinlerin, farklı dinlerden olanlara ya da kendi dininden olup yasakları çiğneyenlere karşı olumsuz tutumlarından dolayı dinin ahlak üzerinde olumsuz bir etkisi mi vardır? Yukarıda bahsettiğimiz; tetikleme çalışmalarının bazılarının dinin ahlak üzerinde olumlu etkisini tespit ederken bazılarının da olumsuz duygu ve davranışları açığa çıkararak ahlakî olumsuz etkilediğini ima etmesi şeklindeki tezat, ahlak ile din ilişkisinin sadece olumlu ya da olumsuz olmaktan ziyade karmaşık olduğunu mu göstermektedir? Yine tetikleme çalışmalarında ve dini bileşenlerine ayrılıp ahlakî etkileyen unsurların tespit edilmeye çalışıldığı bazı çalışmaların öngördüğü gibi dinde ahlakî etkileyen bir boyutun dinden başka toplumsal ve kültürel olgularda da mevcut olabilmesi, aslında dinin ahlak üzerinde yegâne bir etkisinin olmadığına mı işaret etmektedir?

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Ahlak ile dinin birbirinden bağımsız mı, birbirine bağlı mı yoksa iki ayrı konu mu olup olmadığı gibi soruların pratikteki cevapları bizim kendimizi algılamamızdan diğer insanları tanımaya kadar geniş bir yelpazede görülmektedir. Örneğin; ahlakın dinî esaslara dayandığına inanan biri, dindar bir insanın aynı zamanda ahlaklı olacağını düşünüp o kişiyle ilişkilerini (işbirliği, ortaklı arkadaşlık vs.) bu esas üzerine kurabilir. Ancak bu her zaman olumlu sonuç vermeyebilir; çünkü dindar bir insan işine hile karıştırabilir ya da yalan söyleyebilir. Aynı zamanda bu tutum, dinî yaşantısı olmayan bireylere ahlak konusunda peşin hükümlü davranmaya itebilir. Aynı mantıkla, dindar olmayan birisi ahlaken olumlu davranışlar gösterebilir; ya da ahlak tamamen dine dayandırıldığında, ahlakî eylemin ve yargının ölçütünü belirleyen özgür irade ve amaçlılık (Gray, Young ve Waytz, 2012) önemini kaybedip güzel bir işin ahlakiliğinin kaybolmasına sebep olabilir.

Örneğin, İslam dininin şartlarından olan zekâtı veren Müslüman bir bireyin Allah'ın emri olmasaydı zekâtı cimriliğinden dolayı vermeyecek olması, onun verdiği zekâtın ahlakiliğini tartışılır hale getirir mi?

Bu tezatlardan da anlaşılacağı üzere din-ahlak ilişkisinde hemen fark edilmeyen; fakat deneysel bulguların uyuşmaması sonucunda ortaya çıkan bir problem vardır. Bazı din-ahlak çalışmalarında, dinin ahlakî motive etmesindeki zihinsel süreçler araştırıldığında aynı güdüleyici etkiye sahip dinden başka bir mekanizmanın olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Örneğin Saroglou (2011)'nin bahsettiği, dinin "ait olmak" boyutundaki güdüleyici etkisinin aslında herhangi bir sosyal gruba bağlılıkta da mevcut olduğunu gösteren; diğer bir ifadeyle dinin bu konuda nevi şahsına münhasır bir etkisinin olmadığını iddia eden bulgular vardır (Thomson, 2015). Bunların yanında dinin ahlak üzerinde önyargı ve ayrımcılık gibi olumsuz etkilerini gösteren bulgular da vardır (örn: Hunsberger ve Jackson, 2005); bu bulgular da dindar insanların her zaman toplumun güzel ve ahlakî olarak nitelendirdiği davranışları sergilememesini açıklamakta önemli bir yere sahiptir. İşte bu çalışmanın amacı; din ile ahlak arasında ilk bakışta hemen görünen (veya görünmeyen) ilişki niteliğini mercek altına alan, bu ilişkiyi daha derin ve karmaşık boyutlarda irdeleyen çalışmaları

analitik bir metotla gözden geçirerek literatürde bu konu çerçevesinde gelinen son noktayı tespit etmektedir.

Türkiye’de yapılan din-ahlak çalışmalarında ahlak genellikle din kaynaklı ve din eksenli olarak ele alınmaktadır. Bunda belki de Türk halkının 80%’ e yakınının kendini dindar olarak tanımlaması (WIN/Gallup International, 2015) etkili olmaktadır. Ayrıca çalışmalarda söz konusu dinin İslam olup, İslamî doktrinlerde dinî kural ve düzenlemeler ile ahlakî değerlerin birbiriyle sıkı ilişki içinde olması da bireyleri ahlakın dinden doğduğu, dinsiz bir ahlakın mümkün olamayacağı görüşlerine ulaştırmaktadır (örn: Kaya& Aydın, 2011). Genel olarak Türkiye’deki din psikolojisi çalışmaları, Batılı ülkelerde ve Hristiyan geleneğinde ortaya çıkan teorilerin İslam geleneğinde tekrarının yapılması ya da bu çalışmaların desteklenmesi niteliğinde olduğundan (Ok, 2006) örnek alınan çalışmaların içeriklerinin daha iyi anlaşılabilmesi gerekmektedir. Türkiye’de ahlak-din ilişkisini inceleyen sınırlı sayıda din psikolojisi araştırmacısının birçoğunun ilahiyat tabanlı olmasından dolayı bu ikili arasındaki ilişkinin psikoloji perspektifinden de incelenmesi alana yeni bir boyut kazandırabilir. Bu yüzden ahlak-din ilişkisine daha tarafsız açıklamalar getirebilmek ve yeni bir pencere açabilmek için yabancı kaynakların da incelenmesi, irdelenmesi ve yorumlanması gerekmektedir.

Türkiye’deki çalışmaların özellikle deneysel anlamda sınırlı olduğu, bu konunun Batılı araştırmacılar tarafından daha çok ele alındığı ve bu çalışmaların çevirileri ya da atıflarının da Türkçe literatüre yeterince yansımadağı tarafımızdan tespit edildiğinden; hem konuyu araştırmacılarımızın gündemine getirmek hem de literatüre bu anlamda önemli katkıda bulunacağı düşüncesiyle Batı’da son 15 yılda ahlak-din ilişkisi üzerine yapılmış çalışmaların incelenmesi bu açıdan önem taşımaktadır.

Araştırmanın Kapsamı, Yöntemi ve Sınırlılıkları

Araştırmada hedeflediğimiz amaca ulaşmak için öncelikle bu alandaki çalışmalar genel bir incelemeye tabi tutulmuştur. Yapılan bu ön inceleme sonunda ahlak-din ilişkisini ele alan çalışmaların özellikle 2000 yılından sonra ivme kazandığı görülmüş olup sağlıklı bir değerlendirme yapılması için 2000 yılından sonraki çalışmaların dikkate alınmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede bile çok sayıda araştırma bulunduğu için yeniden bir sınırlandırmaya ihtiyaç duyulmuş, bu vesileyle araştırmamız 2000 yılından sonraki çalışmaların genelini temsil edebilecek nitelikte bulunan kırk makale ile sınırlandırılmıştır. Bu alanda yapılan araştırmaların büyük bölümü Türkçe dışında özellikle İngilizce yayımlanan çalışmalar olduğu için bu çalışmada da tercih ettiğimiz kırk makale tamamen İngilizce literatürden seçilmiştir.

Makalelerin seçimi ve tercih kriterleri: Ahlak ve din ilişkisi bağlamında üretilen çalışmalara ulaşmak için bu iki kavram,

“Elsevier Science”, “Public Library of Science”, “Taylor& Francis Group”, “American Psychological Association”, “SAGE Pub”, “Science AAAS”, “Association for Psychological Science”, “The Society for Scientific Study of Religion”, “Annual Reviews”, “Wiley Online Library”, “EBSCOhost”, “Lawrence Erlbaum Associates”, “Reserach Gate”, “Springer”, “JSTOR”, “Oxford University Press Journals Online”, “Science Direct”

veri tabanlarına girilerek genel bir araştırma yapıldı, sadece bu iki anahtar kelimenin birlikte geçtiği kaynakların sayısının 2843 olduğu tespit edildi, bu geniş kaynak sayısını sınırlamak için bulunduğumuz yıldan (2015) geriye doğru en son gelişmeleri dikkate almak için son 15 yıl içinde yayınlanan ve makale olan çalışmaları seçtik. Yıl sınırlaması sonunda incelenecek makale sayısı 132 oldu.

Bu aşamada yapılan ön okumalarla, ahlak-din ilişkisi konusunda araştırmacıların ana hatlarıyla dört yaklaşımı benimsediğini tespit ettik:

- 1) Dinin ahlakı olumlu etkilediğini ileri süren yaklaşım
- 2) Dinin ahlakı olumsuz etkilediğini ileri süren yaklaşım
- 3) Ahlak ve dinin birbirinden bağımsız olduğunu iddia eden yaklaşım
- 4) Ahlak ve din ilişkisinin karmaşık olduğunu savunan yaklaşım

Ön okumalarımıza göre tespit ettiğimiz bu sınıflandırma önümüzde biriken yüzlerce çalışmanın seçimi ve sınırlandırılmasında sürecinde kullandığımız en belirgin kriter oldu. Ancak bununla beraber aşağıdaki kriterleri içermesini dikkate alarak bu çalışmada ele alınan makale sayısını 40 olarak sınırladık:

1. Ahlak ile ilgili temel nitelikte olan tanım, teori ve problem içerikli olması
2. Özellikle ahlak din ilişkisi üzerine uzmanlaşan araştırmacıların çalışmaları olması
3. Çok sayıda atıf alan makaleler olması
4. Az sayıda atıf olsa da ele aldığı konu ve problem bakımından seçilmiş diğer çalışmaları yakinen ilgilendiren makaleler olması
5. Metod ve sonuç bakımından benzer olan makalelerin tekrar ele alınmaması (Bu durumlarda en yeni olan çalışma tercih edilmiştir)
6. Erişime açık olan makaleler (bazı önemli makaleler erişime kapalı olduğu için çalışmaya dâhil edilememiştir)

Bu kriterler doğrultusunda tespit edilen kaynaklar veri tabanı araştırması ile toplanmış olup, seçilen makaleler aşağıdaki dergilerden alınmıştır:

“Annual Reviews of Psychology”, “Basic and Applied Social Psychology”, “Current Biology”, “Dialog”, “European Journal of Social Psychology”, “Evolution and Human Behavior”, “International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences”, “Journal for the Scientific Study of Religion”, “Journal of Experimental Psychology”, “Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry”, “Journal of Moral Education”, “Judgement and Decision Making”, “Journal for the Study of Religions and Ideologies”, “Personality and Social Psychology Bulletin”, “Personality and Individual Differences”, “Personality and Social Psychology Review”, “Pew Research Center”, “Plos One”, “Problemos”, “Psychological Review”, “Psychological Science”, “Psychological Bulletin”, “Psychology of Religion Newsletters”, “Review of Religious Research”, “Science”, “Social Justice Research”, “Trends in Cognitive Psychology”

İki bin yılından itibaren din-ahlak ilişkisi üzerine yapılmış araştırmaları inceleyen bu çalışmada herhangi bir deney, ya da anket uygulanmamış olup, yapılan çalışmaların sergilenmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Literatürden seçtiğimiz kırk (40) makale ilk önce kavramsal çerçeveyi oluşturan, yani incelememize temel teşkil edecek, ahlakın tanımı, temeli ve teorilerine, sonra ahlak-din ilişkisinde ortaya çıkan temel sorulara verdikleri cevaplara ve benimsedikleri argümana göre aşağıdaki beş temel kategoriye ayrılmıştır:

- *Ahlak nedir, temelleri ve teorileri nelerdir? (7 makale)*
- *Ahlak kaynağını dinden almaya da din ahlakı olumlu etkiler mi? (12 Makale)*
- *Din ahlakı olumsuz mu etkiler? (8 Makale)*

- *Ahlak ve din birbirinden bağımsız mıdır? (3 Makale)*
- *Ahlak ve din ilişkisi sanıldığından daha mı karmaşıktır? (10 Makale)*

Kavramsal Çerçeve

Ahlakın Tanımı, Temelleri ve Teorileri

Çalışmamızın ilk bölümüne, daha sonraki din-ahlak ilişkisine yönelik çalışmaların daha net anlaşılması için konuyla ilgili kavramsal ve kuramsal çerçeveye hitap eden yedi makaleyi aldık. Bu ilk bölümde sunduğumuz çalışmalar ahlakın tanımı, evrenselliği, kaynağı, ahlak sahasının ne olduğu, ahlakî olanı belirlemede hangi ölçütlerin kullanıldığı, ahlakî yargının ne şekilde gerçekleştiği gibi soruları ele almaktadır.

Bu çalışmalar içerisinde en popüler ve en önemli olanı Jonathan Haidt (2001) tarafından yapılan “*The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment (Duygusal Köpek ve Rasyonel Kuyruğu: Ahlakî Yargıya Sosyal Sezgisel bir Yaklaşım)*” adlı çalışmadır. Rasyonalist ahlak modelini reddederek kendi geliştirdiği Sosyal Sezgisel Modeli (*Social Intuitionist Model*) ileri süren Haidt (2001), akılcı ahlak modelinin modasının geçtiğini, duyguların artık önceden düşünüldüğü gibi irrasyonel ve aklın da eskisi gibi güvenilir olmadığını iddia etmektedir. Post-modern söylemin ahlak psikolojisindeki yansıması diyebileceğimiz Sosyal Sezgisel Model’ e göre ahlakî düşünce ahlakî yargıyı doğurmaz; ahlakî akıl yürütme birincil değil, genellikle sezgilerle ulaşılan yargıları gerekçelendirmek için ortaya çıkan ikincil bir süreçtir. Haidt, ahlakî dil olgusuna benzeterek ahlakî kapasitelerimizin tümüne doğuştan vakıf olsak da zaman içerisinde kültürel pratiklere ve şartlara göre bu kapasitelerimizin bir kısmını kaybettiğimizi ileri sürmektedir. Tekilcilerin (*monist*) ahlakı, zarar (*harm*) ve dürüstlük (*fairness*) gibi tek kriter üzerinden temellendirmesine karşı olarak Haidt ahlakî çoğulculuğu ön plana çıkarır ve sadakat (*loyalty*), otoriteye saygı (*respect for authority*) ve saflık (*purity*) gibi başka ahlak sahaslarının da olduğunu ileri sürmektedir.

Haidt’in çalışmasıyla gündeme gelen ahlakî yargılarda akıl ve sezgi faktörü diğer bazı psikologlar tarafından da irdelenmiştir. Örneğin, aynı problemi ele alan Fiery Cushman, Liane Young ve Mare Hauser (2006) “*The Role of Conscious Reasoning and Intuition in Moral Judgement (Ahlakî Yargıda Bilinçli Akıl Yürütme ve Sezginin Rolü)*” başlıklı çalışmayla bu tartışmada anlamlı bir ayrıntıya dikkat çekmektedirler; ‘*bazı ahlakî prensipler bilinçli akıl yürütmeye uygunken bazıları uygun değildir.*’ Cushman ve arkadaşları ahlakî yargıların sezgi ve aklın her hangi birinin tek başına etkisinden ziyade her ikisinin ortak etkileşimi sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bu araştırmacılar ahlakî değerlendirmelerde kullandığımız “eylem”, “niyet” ve “temas” olmak üzere üç ilke tespit etmişlerdir. Niyet ilkesinin bilince erişimi yoktur ve ahlakî değerlendirmelerde sezgisel bir yolla kullanılır. Eylem ilkesi ise bilinçli bir şekilde ve muhakemeye dayalı olarak kullanılan bir ahlakî değerlendirme kistasıdır.

Yine Jonathan Haidt (2007), “*The New Synthesis in Moral Psychology (Ahlak Psikolojisinde Yeni Sentez)*” isimli çalışmasında ahlakî yargıya ulaşırken aklın değil sezgilerin öncü konumda olduklarını, aklî muhakemenin hâlihazırda sezgilerle verilmiş olan ahlakî yargılar için birer kılıf olduklarını savunmaktadır. Çalışmada buna kanıt olarak, ahlakî yargıların bilincin erişiminin olmadığı sezgisel otomatik süreçle yapılmasından dolayı bireylerin ahlakî yargılarını gerekçelendirme aşamasında ifade edip açıklayamamaları gösterilmektedir.

Jesse J. Prinz (2008) ise “*Is Morality Innate (Ahlak Doğuştan Mıdır?)*” başlıklı makalesinde, ahlakın temelleri hakkındaki mevcut varsayımları kapsamlı bir şekilde irdelemekte, ahlakın doğuştan ya da evrensel olmadığı sonucuna ulaşarak ahlakın diğer kültürel olgular gibi bizim şekillendirip yönlendirebileceğimiz bir kültürel olgu olduğu tezini ileri sürmektedir.

Anca Mustea, Oana Negru ve Adrian Opre (2010) tarafından yapılan “*Morality and Religion: A Psychological Perspective (Ahlak ve Din: Psikolojik bir Bakış)*” isimli çalışma; Kohlberg’in başını çektiği evrensel ve tekilci ahlak anlayışının çevre ve kültür değişkenlerini saf dışı ettiğini ve bu yüzden dinin ahlak üzerindeki etkisi gibi ahlak sahasında tartışılmakta olan bazı problemlere cevap veremediğini öne sürmektedir.

Gelecek çalışmalarda ahlak konusunun özellikle psikolojik perspektiften ele alınmasına kapı araladığını düşündüğümüz Stefano Pagliaro (2012) tarafından yapılan “*On the Relevance of Morality in Social Psychology: An introduction to a virtual special issue (Sosyal Psikolojiyle Ahlakın İlgiliği Üzerine: Gerçek özel bir konuya giriş)*” isimli çalışma, ahlak konusunun ve onun din ile ilişkisinin yalnızca din psikolojisinin, ahlak psikolojisinin ya da felsefenin çalışma alanı olmadığını; aynı zamanda sosyal psikolojinin de özellikle son yıllarda oldukça yoğunlaştığı bir konu olduğunu göstermiştir. Sosyal psikolojide ahlak ve ahlakîlik olgusu dayanışma, empati, adalet, dürüstlük, aldatma ve toplum yanlısı davranış konuları üzerinden ele alınırken bu konular bağlamında duygular da ön planda görülerek üzerinde çalışılmaktadır. Kavramsal çerçevede verilen ahlak kavramı tanımlarından bir tanesinin toplumda uyulması gerekli kuralları ima ettiği göz önünde bulundurulduğunda; topluluk münasebetleri, kişilerarası ilişkileri ve bu ilişkiler bağlamında ortaya çıkan toplumsal psikolojiyi belki de en detaylı bir şekilde inceleyen sosyal psikolojinin, ahlak olgusunu da incelediği ve değerlendirdiği gerçeğinin hatıra getirilmesi açısından bizce bu makale bu bölüm kapsamında farklı bir önem arz etmektedir.

Öte taraftan Renatas Bernunias (2014) “*Delineating the Moral Domain in Moral Psychology (Ahlak Psikolojisinde Ahlakın Sahasını Belirlemek)*” isimli çalışmada ahlakın çoğulluğunu benimseyerek, Kohlberg, Turiel ve takipçileri gibi ahlakî tekilcilerin savunduğu evrensel ahlakın ele alınan çalışmalarda desteklenmediğini ve din-ahlak ilişkisi tartışmalarında yetersiz bir konumda olduğunu göstermiştir.

Ele aldığımız bu yedi çalışmadan yola çıkarak diyebiliriz ki; ahlakın tanımı ve temellerine ilişkin ahlak psikolojisi literatürdeki yükselen son trend kısaca şöyledir:

a) Ahlakî yargılarımız rasyonel ahlak anlayışının aksine her zaman bilinç düzeyinde olmayıp, sezgilerin de ahlakî kararlar üzerinde hatırı sayılır bir etkisi vardır. Aynı şekilde ahlakî değerlendirmede bulunurken kullandığımız kıstasların da bazıları bilincin erişimine açık bazıları ise bilince erişimi olmayan sezgisel kıstaslardır. Ahlak belli başlıklar altında toplanıyor olsa da ahlakî tekilcilerin savunduğu tarzda evrensel değildir, kültürel ve bireysel değişkenlere göre farklılaşabilmektedir.

b) Ahlak sahasında daha çok ahlakî çoğulculuk esas alınmaktadır. Tekilci ve evrensel ahlak anlayışı; ahlak sahasında ortaya çıkan problemleri, ahlakın dinle ilişkisini ve aynı konudaki zıt bulguları açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

c) Ahlak yalnızca bireysel düzeyde olmayıp, toplumların bir arada yaşamaları için onları bağlayıcı sosyal bir fonksiyonu olan bir olgudur.

d) Ahlak, yalnızca ahlak psikolojisi veya din psikolojisinin konusu değil, sosyal psikolojinin de ilgi ve çalışma alanı olarak çok kapsamlı bir olgudur.

Din ve Ahlak İlişkisi

Dinin ahlak üzerindeki etkisi denildiğinde, bazı okurların aklına yapılan çalışmalarda ahlakın nasıl tanımlandığı, nasıl ölçüldüğü ve nasıl ele alındığı hususlarında sorular gelebilir. Yaptığımız literatür değerlendirmesinde bu konuyla ilgili bazı hususları belirtmekte fayda vardır:

- İncelenen literatürde ahlak ve ahlakîlik kavramları; daha iyi bir insan olma (*being nicer*), toplum yanlılığı (*prosociality*), kamu yararı (*common good*) ve diğerkâmlık (*altruism*) olarak tanımlanmaktadır.
- Deneysel çalışmalarda ahlak; merhametli ve şefkatli insan olma (*compassion*), diğerkâm ve empatik yönelim (*altruistic and emphatic*), gönüllülük (*volunteering*), yardım etme (*helping behavior*), daha az yargılayıcılık (*less judgementalism*), daha az önyargı (*less prejudice*) gibi davranışlarla ölçülmeye çalışılmıştır.
- Söz konusu ahlakî davranışlar öz bildirimsel raporlarla ve tetikleme çalışmalarıyla ölçülmüştür.

Kategorik sınıflandırmamızda din ve ahlak ilişkisini inceleyen toplam makale sayısı otuz üçtür (33). Bu otuz üç makalenin on ikisi (12) dinin ahlak üzerinde olumlu etkisi olduğu kanaatine ulaşmıştır.

1. Din Ahlakı Olumlu Yönde Mi Etkiler?

Deneysel çalışmalardan bağımsız olarak, genelde insanlarda din ve ahlak eşdeğer gören, birini diğerinin bir uzantısı olarak kabul eden bir anlayış hâkimdir. İnsanların çoğu, Tanrı'ya inanmanın ahlaklı olmak için gerçekten çok önemli olduğunu dile getirmektedirler (Pew Research Center, 2014). Bu sonuç refah seviyesi, eğitim düzeyi ve yaş gibi demografik değişkenlere bağlı olarak farklılık gösterse de genel tabloya bakıldığında dindar olmakla ahlaklı olmak arasında güçlü bir bağın olduğu izlenimi topluma hâkimdir. Bu bölümde ele alacağımız çalışmalar bu tezi destekler niteliktedir. Ancak belirtmek gerekir ki; bu çalışmalarda, dinin ahlakı olumlu yönde etkilemesinden yola çıkarak akla gelebilecek olan “Din olmadan ahlak mümkün değildir” şeklinde bir önermeyi destekleyen bir bulguya **rastlanmamıştır**.

Toplumların sekülerleşmesiyle birlikte dinî görünümün azalarak ahlak gibi bir olgunun bile insanın menfaatine araç olabilmesini gündeme getirmesi bakımından önemli bulduğumuz ve bu doğrultuda dinî hayattaki zayıflama ile çıkarıcı ahlak olgusunun yaygınlaşmasının doğru orantılı olduğu hipotezini öne süren Marjike ter Voert, Albert Felling ve Jan Peters (1994)² “*The Effect of Religion on Self-Inretest Morality (Dinin Çıkarıcı Ahlak Üzerindeki Etkisi)*” isimli çalışmada; bir otorite olarak din tarafından belirlenen mutlak ahlak anlayışının sınırlarının net olduğunu, çevresel şartlara göre değişmediğini ve bu yüzden de çıkarıcı ahlaka meydan vermediğini ileri sürmektedir.

Frans L.Roes ve Michel Raymond (2003) “*Belief in moralizing gods (Ahlakı Düzenleyici Tanrılara İnanmak)*” isimi çalışmada ahlakın bireysel değil toplumsal bir olgu olduğunun altını çizerek, toplulukların –özellikle genişledikçe- bir arada varlıklarını devam ettirebilmeleri için kural ve düzenlemelere ihtiyaç duyduklarını ve Tanrı tarafından konulan kuralların da evrensel ve ezelî/ebedî olduğu için daha geçerli görüldüğünü iddia etmektedirler. Aynı zamanda bu çalışma Hristiyanlık, İslam, Budizm ve Hinduizm gibi dinlerin geniş kitleli oluşu ile ahlakı düzenleyici Tanrı inancının doğru orantılı olduğunu ortaya koyarak hipotezini desteklemektedir. Zaten bu bölümde ele alınan dinin ahlakı olumlu etkilediğini iddia eden makalelerin geneline bakıldığında görülecektir ki; dinin inanç değil katılım boyutu ile ahlak arasında olumlu bir ilişki bulunmasının sebebi aslında ahlakın, toplum ve toplu halde yaşama kuralları barındırması ve dinin katılım boyutu ile bu ahlakı toplulukların oluşmasıdır.

Kurt Keljo ve Tom Christenson (2003) “*On the Relation of Morality and Religion: Two lessons from James’s Varieties of Religious Experience (Din ve Ahlak İlişkisi Üzerine: James’in Dinî Tecrübenin Çeşitliliği’nden İki Ders)*” başlığıyla yayımlanan çalışmalarında, din psikolojisi alanının önde gelenlerinden William James’in ‘Dini Tecrübenin Çeşitliliği’ eserinde ileri sürdüğü

² Bu çalışma 2000 yılı öncesine ait olsa da önemine binaen çalışmaya dahil edilmiştir.

fikir ve iddialarının bir değerlendirmesini yapmışlar ve William James'in söz konusu eserinde; ahlak ve dinin birbirini tamamlayıcı, düzeltici ve besleyici etkisinin olduğu, ikisinin ayrı ayrı mevcut olabilmekle birlikte eksik kalacakları fikrini aktarmışlardır. William James'in görüşlerini baz alan bu çalışmadan da anlaşılmaktadır ki din ahlakı olumlu yönde etkilemekte, onu uç noktalara gitmekten korumakta ve toplumun makul göreceği ve topluma yararlı olabilecek bir hâle gelmesinde etken rol oynamaktadır.

Dinî toplum yanlılığını konu edinen çalışmalarda isimleriyle sıkça karşılaştığımız Azim F. Shariff ve Ara Norenzayan (2007) ise “*God is Watching You: Priming God Concepts Increases Prosocial Behavior in an Anonymous Economic Game (Tanrı Seni İzliyor: Tanrı Kavramlarını Tetiklemek Anonim Ekonomi Oyunlarında Toplum Yanlısı Davranışı Artırıyor)*” isimli çalışmalarında; her yerde hazır ve nazır olan bir Tanrı inancının, yani bir doğaüstü gözlemcinin, bireylere izlendiklerini düşündürterek toplum yanlısı davranışın artmasını sağladığını ortaya koymuştur. Her ne kadar onlar seküler izleyici kurumların da aynı etkiyi yarattıkları sonucuna da ulaşılar da doğaüstü bir gözlemci daha güçlü ve daha etkileyici olarak algılandığını da belirtmektedirler. Bu çalışmanın hipotezi bağlamında ele alındığında, günümüzde ahlak ihlallerinin önüne geçilmesinde seküler ve somut şekilde algılanan kurumsal hatırlatıcıların (belediye, mahkeme vs), cezanın hemen verilmesi ve toplum nezdinde utanma hissi uyandırmasından ötürü daha etkili olduğu tartışılrsa da bizim kanaatimiz; hem seküler hatırlatıcıları atlatmanın bir yolunun olmasından hem de Tanrı tarafından her zaman izlendiğini bilmenin ve Tanrı'nın vereceği cezanın daha şiddetli olacağına inanmanın sadece toplumsal değil bireysel ahlakta da ihlallerin önüne geçilmesinde ve ahlakî karakter oluşumunda daha güçlü bir etkiye sahip olmasından ötürü her daim gözetleyen bir Tanrı'nın seküler hatırlatıcılardan daha güçlü bir etkiye sahip olduğu yönündedir.

Yine Azim F. Shariff ve Ara Norenzayan (2008) tarafından yapılan “*The Origin and Evolution of Religious Prosociality (Dinî Toplum Yanlılığının Kökeni ve Evrimi)*” çalışmada bu kez de dinî toplum yanlılığının kökeni ve evriminin ele alındığını görmekteyiz. Onlara göre dinin hem kültürlerle göre ahlakî konular üzerinde farklı etkilerinin olmasını hem de tüm büyük dinlerde ortak ahlak esaslarının olmasını açıklayabilecek evrimsel bir açıklama vardır. Buna göre; dinî içerikler başka amaçlar için evrilmiş psikolojik mekanizmaların ürünüdür ve dinî öğretiler bu psikolojik mekanizmalar ile uyum içinde oldukları sürece sosyal öğrenme vasıtasıyla kültürel olarak yayılma başarısı gösterirler. Yukarıda ele alınan Roes ve Raymond (2003)'un çalışmasının hipotezinde de gördüğümüz gibi; dinlerde gözetleyici ve ahlakî düzenleyici Tanrı fikri ve bunun akla gelirliliği, evrilmiş toplu halde yaşama ihtiyacı ve kurallarını kolaylaştırmakta ve bu yüzden de din toplum yanlısı bir hâle bürünmektedir.

Thomas P. Carpenter ve Margaret A. Marshall (2009); “*An Examination of Religious Priming and Intrinsic Religious Motivation in the Moral Hypocrisy Paradigm (Ahlakî Riyakarlık Paradigmasında Dinî Tetikleme ve İçsel Dinî Motivasyonun bir İncelemesi)*” isimli çalışmada bireylerde düşüncenin ve davranışın her zaman uyum içerisinde olmadığı gerçeğinden hareketle ahlakî riyakârlık paradigmasını ele almışlardır. Ahlakî riyakârlık yani bireyin ahlaklı olduğunu düşünmesine rağmen buna uygun davranmaması şeklinde tanımlanan olgunun dindarlarda bile gerçekleşebildiğini, bu yüzden bireylere ahlakî düşünce ve davranış karşılaştırılması yapıldığında dinini yani dinî düşünceyi içselleştiren ve bazı durumlarda zararına bile olsa dinini yaşayan içgüdümlü dindarların düşük derecede bir ahlakî riyakarlık gösterdiklerini iddia etmektedir. Yazarlara göre bu etkinin yalnızca içgüdümlü dindarlarda tespit edilmesi, ahlakî olumlu yönde etkileyen söz konusu dinin, içselleştirilmiş ve güçlü bir motivasyon kaynağı olan din olduğunu ima etmektedir.

Sosyal psikologların din-ahlak tartışmalarına dinin inanç boyutundan ziyade davranış yani dinî pratikleri icra etme boyutuyla yaklaştıklarında bir katkıları olacağını ve ancak o zaman yapılan dinî davranışın aynı zamanda ahlakî bir anlam taşımasını açıklayabileceklerini savunan Jesse

Graham ve Jonathan Haidt (2010)'in “*Beyond Beliefs: Religion Binds Individuals Into Moral Community (İnancın Ötesinde: Din Bireyleri Ahlakî Topluluğa Bağlar)*” adlı çalışmasına göre; ahlaka yalnızca bakım ve adalet açısından yaklaşıldığında dinlerin ahlakı olumsuz etkiliyormuş gibi görünen buyrukları; ahlakın bağlayıcılık fonksiyonu gören sadakat, otoriteye saygı ve saflık esasları hesaba katıldığında gayet toplum yanlısıdır. Diğer bir ifade ile bu yazarlara göre dinler ancak bütün ahlak esaslarıyla bir arada değerlendirildiğinde toplum yanlısı olurlar. Graham ve Haidt' in hipotezinin de katkısıyla; *ahlakın kesinlikle yalnızca bireysel düzeyde bir olgu olmayıp toplumsal sonuç ve uzantıları olan sosyal ve makro düzeyde bir kavram olduğu rahatlıkla söylenebilir.*

Deepak Malhotra (2010) ise sosyal psikolojide de sıkça kullanılan tetikleme (*priming*) ve akla gelirlilik (*salience*) kavramından yola çıkarak yaptıkları “*(When) Are Religious People Nicer? Religious Salience and the “Sunday” Effect*” (*(Ne Zaman) Dindar İnsanlar Daha mı İyidir?: Dinî Akla Gelirlik ve “Pazar günü” Etkisi*)” isimli çalışmada; toplum yanlılığını etkileyen şeyin dinî inançtan ve dindarlıktan ziyade dinî kavramların belirginliği olduğunu iddia ederek, dindarların ibadet günlerinde gözle görülür biçimde daha toplum yanlısı olduklarını göstermiştir. Bu çalışmanın hipotezini destekler biçimde, dinin akılda ve gönülde sürekli olarak varlığını ve etkisini koruması için, neredeyse tüm dinlerin belirli ve sık aralıklarla yapılmasını inananlarına öğütledikleri bir takım ibadetlerinin mevcut olmasını bu olguya örnek olarak gösterebiliriz. Aynı zamanda bu ibadetlerin - farkına varılarak- ifa edildikleri takdirde, bireyleri kötülük ve ahlaksızlık yapmaktan men edecek sosyal fonksiyonları vardır. Malhotra'nın çalışmasının akla gelirlilik hipotezini destekleyici bir örneği İslamî literatürden verebiliriz: Kuran'da “Namaz insanı kötülüklerden alıkoyar” (DİB, Kuran-ı Kerim Meali, 29/45) ayeti dinin, namazın devamlı olarak ifa edilmesinin bireyde Allah'ın huzurunda olduğunun akla gelirliliğinin artması ile ahlaksızlık yapmasının önüne geçerek ahlakı müspet yönde etkilediğinin göstergesidir.

Sekülerizm ve refah düzeyi ile dinî görünüm arasındaki ters orantının ahlak olgusu üzerindeki yansımaya ayna tutmaya çalışan Kjell Lejon ve Marcus Agnafors (2011) “*Less Religion, Better Society? On Religion, Secularity and Prosperity in Scandinavia (Daha Az Din, Daha İyi Toplum mu? İskandinavya'da Din, Sekülerizm ve Refah Üzerine)*” başlıklı çalışmada İskandinav ülkelerini araştırma örnekleme yapmışlardır. Lejon ve Agnafors'a (2011) göre, en çok seküler ve en az dindar olduğu iddia edilen refah toplumlarının bile dikkatli incelendiğinde, kurumsal boyutta olmasalar da Tanrı inancından ve maneviyattan olumlu yönde etkilenen bir ahlak anlayışına sahip olduklarını tespit etmiştir. Bizce bu tespit, dine karşı olan insanların “*Bakın, refah düzeyi yüksek olan ülkeler genelde dinsiz*” şeklindeki dinin ahlakı olumsuz etkilediğini ima eden yorumlarına karşıt bir cevap barındırmaktadır çünkü; din her zaman standartlaştırılmış din ölçeklerinde tespit edilebilmek zorunda değildir, dinin maneviyat gibi ölçülmesi zor olan boyutları da vardır ya da ölçümler standardize olduğu için her bireyin dindarlığını doğru derecede yansıtmayabilirler. Bu sebepten ölçümlerden çıkan dinî görünürlük tespitleri, Lejon ve Agnafors'un (2011) bu çalışmasında da ileri sürdükleri gibi, hemen yüzeysel bir din-refah seviyesi-ahlak ilişkisine yöneltmemelidir.

3.bölümde ele alınan çalışmaların arasında göreceğimiz Luke Galen (2012)'e ait “*Does Religious Belief Promote Prosociality? A Critical Examination (Dinî İnanç Toplum Yanlılığını Artırıyor mu? Eleştirel bir Değerlendirme)*” başlıklı ve dinî toplum yanlılığı hipotezini eleştiren çalışmaya bir cevap olarak yayımladığı “*Is Religion Not Prosocial At All? Comment on Galen (2012) (Din Hiç mi Toplum Yanlısı Değil? Galen(2012) üzerine Yorum)*” isimli makalesinde Vassilis Saroglou (2012); Galen'in eleştirilerinin yetersiz olduğunu ve kendi hipotezini az çok destekleyebileceğini düşündüğü bulguları abarttığını savunmuş, dinî toplum yanlılığının bazı durumlara göre değişiklik gösterebilen bir yapısı olsa da gerçekliğini kaybetmeyeceğini ileri sürmüştür.

Din ve ahlakı bileşenlerine ayırıp bu bileşenleri birbirleriyle eşleştirerek din-ahlak ilişkisi bağlamındaki tartışmalara yeni bir ses getirdiklerini iddia eden Joseph Bulbia, Danny Osborne ve Chris G. Sibley (2013) “*Moral Foundations Predict Religious Orientations in New Zealand (Yeni Zelanda’da Ahlak Esasları Dinî Yönelimleri Öngörüyor)*” isimli çalışmalarında dindarlık yönelimleri ile ahlak esasları arasında ayrı ayrı birtakım bağlantılar tespit etmişlerdir. Onlara göre dinin içgüdümlü, bireysel dışgüdümlü, sosyal dışgüdümlü ve sorgulayıcı olmak üzere dört yönelimi olduğunu iddia eden teoriler ve ahlakın da ilgililik, dürüstlük, sadakat, otoriteye itaat ve saflık olmak üzere beş esası olduğunu ileri süren teorinin literatürde çok ses bulmalarına karşın, söz konusu dinî yönelimler ile bu beş ahlak esası arasında ilişki kuran bir çalışma yok gibidir. Yazarlar bu amaçla böyle bir deneysel çalışma yaparak ahlakın bakım prensibinin tüm dinî yönelimlerde mevcut bir evrensel esas olduğunu, saflık prensibinin içgüdümlü dindarlıkla olumlu ilişkili, adalet prensibinin sorgulayıcı ve dışgüdümlü yönelimler ile ilişkili, otorite esasının sorgulayıcı yönelim ile olumsuz ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir. Yazarların bu çalışmada öne sürdükleri *dinî yönelimlere göre benimsenen ve öne çıkarılan ahlak esaslarının farklılaşması* hipotezi, aklımıza gelebilecek olan ‘aynı dinden olan insanların bile ahlakî tutumlarında farklılıklar gösterebilmesi’ sorunsalını açıklayabilecek olan bir bulgudur.

Bu bölümde ele alınmış olan çalışmalar ve bulguları bize dinsiz bir ahlakın mümkün olup olmadığı konusunda ikna edici veriler sunmasa da dinin ahlakî olgunlaşmaya ve tekâmüle önemli düzeyde katkıda bulunduğuna işaret etmektedirler. William James’in dinin ahlakın tamamlayıcısı olduğu görüşü, İslam peygamberi Hz. Muhammed’in “*Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim (Ahmet b. Hanbel, Muvatta)*” hadisi ile benzerlik taşıması bakımından bize dikkat çekicidir. Yine William James’in “*moral holiday*” olarak isimlendirdiği³ ve ahlakî sorumluluklarımız bizi aştığında yükü Tanrı’ya bırakmak olarak tanımladığı olguya Suriye ve Halep’te olanlara yönelik zaman zaman medyaya yansıyan bazı insanların yeterince duyarlı olmama durumu örnek verilebilir mi? Ahlakî olan, o coğrafyada meydana gelen insan hakları ihlallerinin önüne geçmemiz, evsiz ve aç kalanlara yardım etmemiz, zarar görmelerini engellememizken hepsine gücümüz yetemediği için ahlakî sorumluluğu dua ederek Allah’a bırakmamız bir ahlakî rahatlama (*moral holiday*) olarak nitelendirilebilir mi? William James ahlakî rahatlama olgusundan yola çıkarak dinin, ahlakî yükler ağır geldiğinde tüm ahlakî vazifelerimizi birden boşlamamızı engelleyen, ahlakî sorumluluğumuzu paylaşan bir yardımcı olduğunu savunmuştur.

Dinin ahlakı ve dolayısıyla toplum yanlılığını olumlu etkiliyor oluşu, zihnimizde örnek olarak, Allah’ın yalnızca kul hakkı dışındaki günahlara rahmetiyle yaklaşacak olması doktrininin uyandırmaktadır. Diğer bir ifade ile özellikle İslam dini bireylerin birbiri üzerindeki hakkına, yani toplumsal ahlaka o derece önem vermektedir ki; bireylerin hak yiyip ahlaksızlık yapmalarını ve ahirete kul hakkı ile gidilmemesi gerektiğini, güçlü bir şekilde vurgulamaktadır.

Özetle bu bölümde ele alınan çalışmalara göre; din ve Tanrı inancı ahlakı olumlu yönde etkilemektedir. Yine de başta belirttiğimiz gibi, dinin ahlaka olumlu katkısının olması, dinsiz bir ahlakın mümkün olamayacağı şeklinde bir sonuca ulaştırmamaktadır.

2.Din Ahlakı Olumsuz Mu Etkiler?

Bu bölümde yer vereceğimiz çalışmalar, ikinci bölümün aksine, dinin toplum yanlısı davranışı azalttığını; hatta aksi yönde saldırganlık gibi olumsuz sonuçlar da doğurduğunu iddia ederek, din ile ahlak arasında olumsuz bir ilişkinin olduğunu ileri sürmektedirler.

³ Bkz. William James, ‘The Moral Equivalent of War,’ in *The Works of William James: Essays in Religion and Morality*, ed. Frederick Burckhardt, Harvard University Press, 1982, pp. 162 and 169.

Bu çerçevede bir araştırma yapan Brad. J. Bushman, Robert. D Ridge, Enny Das, Colin W. Key ve Gregory L. Busath (2007) “*When God Sanctions Killing: Effect of Scriptural Violence on Aggression (Tanrı Öldürmeyi Onayladığında: Saldırganlık Üzerinde Kutsal Şiddetin Etkisi)*” isimli çalışmalarında; kutsal kitaptaki şiddet tasvirine maruz kalmanın aynı şiddetin seküler kaynaklı olanına maruz kalmaktan daha fazla saldırganlığa neden olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre Tanrı tarafından onaylanan şiddet (makalede yer aldığı biçimde: Tanrı’nın savaşçı olması, kötülere karşı azabının çetin olması vs.) ahlakî gruplarda saldırganlığın daha fazla olmasına sebep olmaktadır ve kutsal metinlerdeki şiddet tasvirlerini okuyan katılımcı bireyler, Tanrı’yı algıladıkları şekilde daha saldırgan ve intikamcı olmaktadır. Yazarlar yaptıkları deneylerde Tanrı (LORD) tarafından verilen hükmün, insanlar tarafından verilen hükme göre daha katı ve sert olarak algılanıp bireyleri katı ve sert olmaya yönelttiği ileri sürmüştür.

Vassilis Saroglou, Olivier Corneille ve Patty Van Capellen (2009) “*“Speak, Lord, Your Servant Is Listening”: Religious Priming Activates Submissive Thoughts and Behaviors (Buyrun Kralım, Köleniz Sizi Dinliyor: Dinî Tetikleme İtaatkar Düşünceleri ve Davranışları Etkinleştiriyor)*” gibi ilginç bir başlık attıkları çalışmalarında, dinin itaatkârlığı vurguladığını ve bu yüzden bireylerin otoritenin ahlakî olmayan bir isteğini bile kabul edebileceği hipotezini savunmuşlardır.

Aynı şekilde, “*When authoritarianism meets religion: Sacrificing others in the name of abstract deontology (Otoritecilik Dinle Buluştuğunda: Soyut Kuralcılık Adına Başkalarını Feda Etmek)*” adlı bir çalışma yapan Matthieu Van Pachterbeke, Christopher Freyer ve Vassilis Saroglou (2011) dinin itaatkârlık düzeyini artırdığını ve bireylerde başkalarının zararına da olsa soyut ahlak kurallarına uyma tercihini artırdığını ortaya koymuşlardır.

Müjgan İnözü, A. Nuray Karancı ve David A. Clark (2012); “*Why are religious individuals more obsessional? The role of mental control beliefs and guilt in Muslim and Christians (Neden Dindar Bireyler Daha Takıntılı? Müslüman ve Hristiyanlarda Zihinsel Kontrol İnançları ve Suçluluk)*” isimli çalışmalarında ahlak-din ilişkisine bilişsel-davranışsal bir açıdan yaklaşmışlar ve dindarlığın suçluluk duygusu aracılığıyla takıntılı oluşu artırdığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre dindar bireyler için zihinlerini günahahtan ve kirlilikten uzak tutmak takıntı derecesinde önemlidir. Bu bireyler zihinlerinde istenmeyen kirliliğe düşünceler üzerine katı bir kontrol sağlamaya çalışırken istenmeyen şeyi zihinlerine daha çok çekerek başarısızlığa uğramaktadırlar. Bu başarısızlığın yarattığı suçluluk duygusundan kurtulmak için de bir takım kompulsif yöntemlere başvurmuşlardır.

Galen (2012) “*Does Religious Belief Promote Prosociality? A Critical Examination (Dinî İnanç Toplum Yanlılığını Artırıyor Mu? Eleştirel bir Değerlendirme)*” isimli makalesinde; dinî toplum yanlılığını öngören çalışmaları kavramsal ve metodolojik açıdan eleştirmiş; toplum yanlılığı hipotezinin genel psikolojik mekanizmalar tarafından açıklanabileceğini ileri sürmüş, toplum yanlılığının dinden değil şöhret kaygısı, grup-içi tutuculuk ve etiketleme gibi olgulardan kaynaklandığını ileri sürmüştür. Ayrıca ona göre dindar bireylerde gözlemlendiği iddia edilen toplum yanlılığı tüm kesimlere hitap etmemektedir. Bu sebeplerden dolayı Galen (2012) bu çalışmada dinî toplum yanlılığı hipotezini çürütmeye çalışmıştır.

Olga Stavrova ve Pascal Siegers (2014) “*Religious Prosociality and Morality Across Cultures: How Social Enforcement of Religion Shapes the Effects of Personal Religiosity on Prosocial and Moral Attitudes and Behaviors (Kültürlere göre Dinî Toplum Yanlılığı ve Ahlak: Dinin Sosyal Yaptırımı Bireysel Dindarlığın Toplum Yanlılığı, Ahlakî Tutumlar ve Davranışlar Üzerindeki Etkisini Nasıl Şekillendiriyor?)*”; dindarlığın toplumsal dayatma şeklinde olduğu ve sosyal yaptırım gücünün yüksek olduğu bölgelerde dindar bireylerin- dini içselleştirmelerine fırsat olmamasından ötürü- daha az toplum yanlısı davranış gösterdiklerini; dindarlığın bireysel tercih olarak yaşandığı bölgelerde dindarların –dinî değerleri içselleştirmeleri sonucu- daha az antisosyal

davranış gösterdiklerini fakat bu sefer de başkalarının yanlış buldukları davranışları hakkında daha yargılayıcı oldukları ve yanlışları daha çok kınadıkları sonucuna ulaşmışlardır. Özetle yazarlar, dindarlığın hakim ve yaygın olduğu yerlerde dinî içselleştirme olmamasından dolayı dinin toplum yanlılığı üzerinde azaltıcı bir etkisi olduğunu, dinin tercih meselesi olduğu yerlerde ise toplum yanlılığının zarar görmese de dindar bireylerin başkalarına karşı kınayıcı ve yargılayıcı bir tutum geliştirdiklerini savunmaktadırlar.

“*Good for God? Religious Motivation Reduces Perceived Responsibility for and Morality of Good Deeds (Tanrı için mi İyilik?: Dinî Motivasyon Algılanan Sorumluluğu ve İyi İşlerin Ahlakiliğini Azaltıyor)*”; isimli çalışmasına, bu makalenin giriş kısmında da yer verdiğimiz Sokrates’in “İyi olan şeyler, Tanrı tarafından sevildiği için mi iyidir yoksa özlerinde iyi oldukları için mi Tanrı onları sever?” sorusunu alıntılıyarak başlayan Will M. Gervais (2014); dinî motivasyonu olan bireylerin yaptıkları iyi bir işin bile diğer bireyler tarafından daha az ahlakî ve bireyin de daha az sorumlu algılandıklarını ortaya koymuştur. Bireyler dinî motivasyonla yapılan ahlakî davranışın, Tanrı’yı memnun etmek için yapıldığını ve amaca yönelik olmadığını düşünüyorlar. Ayrıca katılımcılar bir eylemi Tanrı istedi diye yapmanın da, o eylemin niyetine zarar verdiğini düşünerek sorumluluğu azalttığına inanıyorlar. Ayrıca yazar ahlakî motivasyonun kaynağının ne olduğuna önem vermekte ve de çalışmasında “*Ahlakın dinden neşet ettiğini düşünenler için dinî motivasyonun ahlakilik algısını etkilemesini sorgulamak için bir sebep yoktur zaten birçok dinî inanışa göre dinî motivasyon ahlakî davranış gerekli ve önemlidir*” şeklinde bir açıklamaya da yer vermektedir.

Jean Decety, Jason M. Cowell, Kang Lee, Randa Mahasnes, Susan Malcolm-Smith, Bilge Selçuk ve Xinyue Zhou (2015) tarafından hazırlanan ve Türkiye’de de tartışmalara sebep olan “*The Negative Association between Religiousness and Children’s Altruism across the World (Dünya Geneline Dindarlık ile Çocukların Diğerkamlıkları Arasındaki Olumsuz İlişki)*” başlıklı çalışma; dindar ailelerde yetişen çocukların, dindar olmayan ailelerde yetişen çocuklara kıyasla, diğerkâm davranışlarının daha az olduğunu, herhangi bir yanlışla karşı daha çok cezalandırıcı yönelime sahip olduklarını ve daha çok yargılayıcı tutum içinde olduklarını ileri sürmektedir. Üstelik bu çalışma dinî ortama maruz kalma süresi uzadıkça da dindarlık ile diğerkâm davranış arasındaki ters orantının daha da artacağını bulmuştur. Bu çalışma, dindarlığın ve dindar çevrede yetişmenin ahlakî gelişimi ve davranışı baltalayacağı yönünde açık ifadeler kullanması bakımından ilgi çekicidir.

Dinin ahlakî olumsuz etkilediğini iddia eden bu bölümdeki bulgulara göre, din bireyin ahlakî değerleri içselleştirmesine engel teşkil etmekte ve bu yüzden bireylerin ahlakî değerlendirmelerine salt soyut dinî ahlak kurallarını baz alarak ulaşmalarına neden olmaktadır. Bu bulgulardan hareketle çocuklara din yerine önce ahlakî öğretmek, ahlak kurallarını dinin bir gerekliliği ya da sağlayıcısı olarak görmeden içselleştirmelerini sağlamak daha doğru olabilir mi? Ele alınan çalışmalarda da görüldüğü üzere; deontolojik kuralları tercih etmek bazı çetrefilli durumlarda olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Dinlerin bir takım kurallar sunmasından dolayı dindar bireylerin de katı kuralcılığı tercih etmesi kimi zaman olumlu sonuçların engellenmesine ve olumsuz sonuçların ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir. Tanrı’nın hoşgörülü ve bağışlayıcı olduğuna dair inanç bireyi günlük hayatında nasıl daha affedici yapıyorsa, Tanrı’nın intikamcı ve saldırgan olarak algılanması ve tasvir edilmesi de bireyleri daha saldırgan ve müsamahasız hâle getirebilir. Ahlakî kimlik ve değerler bir yüce varlıkla özdeşleştirildiğinde, o yüce varlığın algılanma biçimine göre değişkenlik gösterebildiğinden, takip eden bölümde ele alınan ilişki türünde olduğu gibi ahlakî dinden bağımsız olarak, kendine has doğasıyla özümsemek belki de dinin ahlak üzerindeki olumsuz etkisini azaltabilecektir.

3. Ahlak ve Din Birbirinden Bağımsız Mıdır?

Bu bölümde ele alınmış olan makaleler, dinin ahlak üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkiye sahip olarak tutarsızlık göstermesinin nedenini açıklamaları bakımından diğer yönelimlere nazaran *sınırlı sayıda* ama kayda değer çalışmalardır. Bu araştırmalara göre, aslında din ile ahlak birbirinden bağımsız iki ayrı sahadır; fakat ahlakı etkileyen unsurların dinlerde var olması ve hatta bu unsurların din ile bütünleşik bir biçimde ele alınmasından dolayı din ahlakı etkiliyormuş gibi görünmektedir. Bu bölümde ele alınan makalelerde, dinde de mevcut olan fakat din olmadan da ahlakı etkileyen üç unsur ele alınmıştır: *oranlılık ilkesi, sosyal bağlılık ve toplumsal kontrol*.

İkinci bölümdeki makalelerde de belirttiğimiz üzere; dinler en çok dinî katılım boyutlarıyla ahlaka yön vermektedirler. Bu bölümde de Nicholas D. Thomson (2015) "*Priming social affiliation promotes morality-Regardless of religion (Sosyal Bağlılığı Tetiklemek Ahlakiliği Artırıyor)*" isimli çalışmasında; ahlaka yön veren şeyin -dinî olsun /olmasın- katılım olduğunu ileri sürmekte ve ahlak üzerindeki etkiyi yaratan şeyin aslında "sosyal bir gruba bağlılık ve özdeşim" olduğunu savunmaktadır. Ona göre herhangi bir seküler topluluğa ait olmak da ahlak üzerinde olumlu etkiye sahip olacaktır.

Nicholas Baumard ve Pascal Boyer (2013) "*Explaining moral religions (Ahlak dinlerini açıklamak)*" isimli makalelerinde; ahlakî değerlendirmelerimizin sezgisel ahlakî yönelimlerimiz ile şekillendiğini savunmaktadırlar. Bu bağlamda yazarlara göre ahlakî değerlendirme yaparken aradığımız temel prensip, Altın Kural (Golden Rule) olarak da açıklayabileceğimiz "oranlılık (proportionality)" ilkesidir. Onlara göre aslında bütün dinlerin ahlakî buyruklarının temelinde de bu ilke yatmaktadır. Dinler oranlılık ilkesinin yayılımına imkân veren doğal ve inandırıcı güçler olduğundan sanki dinin kendisi ahlakî etkiliyormuş gibi görünmektedir. Bu sebepten ötürü de Baumard ve Boyer, oranlılık ilkesine sahip olan -dinî olsun ya da olmasın- her gücün ahlak üzerinde olumlu etki yaratacağını ileri sürmektedirler.

John P. Hoffman (2015) da "*Religion: Morality and Social Control (Din: Ahlak ve Toplumsal Kontrol)*" başlıklı çalışmasında, dinin bir sosyal kontrol mekanizması vazifesi gördüğünü iddia etmektedir. Ona göre sosyal kontrol mekanizmaları, yaygınlaşması istenilen ahlakî davranışları yönlendirir ve normalden sapan yani ahlaksız davranışları engelleyerek ve cezalandırarak ahlakın korunumunu sağlarlar. Bu bağlamda yazara göre din neyin arzulanır olduğuna ve bu yolda neyin kabul edilebilir olduğuna dair kurallar, görevler ve yükümlülükler barındırdığından bir sosyal kontrol mekanizması haline bürünmekte ve ahlakı etkilemektedir. Yazara göre sonuç olarak, sosyal kontrol vazifesi görebilecek başka bir olgu da ahlakı ve ahlakî davranışı etkileyebilme güzüne sahiptir.

Toplum yanlılığı ve din ilişkisini araştıran çalışmaların geneline bakıldığında; dinî tetiklemenin anlamsız ya da nötr tetiklemelerle karşılaştırılması; dinin diğer kıyas unsurlarına nazaran daha toplum yanlısı görünmesine sebep olduğundan bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Hâlbuki yukarıdaki çalışmalarda da görüldüğü üzere din ile ortak fonksiyonu olan bir olgu etkinleştirildiğinde de dinin yarattığı etki hâsıl olabilmektedir. Aynı şekilde dinlerin ahlakî kuralların geçerliliklerini pekiştirmesi hususunda da diğer kural koyucu otoritelerin de aynı etkiyi yaptığını görebiliriz. Tüm bu açıklama ve örnekler göz önünde bulundurulduğunda; bu bölümdeki makalelerde ahlak ve dinin birbirinden bağımsız olduğu öne sürülmektedir. Din ve ahlakın ilişkili, daha doğrusu olumlu ilişkili olması hipotezine bu açıdan bakıldığında; aslında tek başına gerçeklik barındıran ahlak kavramına, günlük hayatında kutsalı arayan ve kutsalın görünürlüğüünün artmasını isteyen bireyin din olgusu ile bunu yapmaya çalıştığı düşüncesi zihnimizde canlanan ve cevaplanması gereken bir soru işaretidir.

4. Ahlak ve Din İlişkisi Sanıldığından Daha mı Karmaşıktır?

Son olarak literatürde bir grup araştırmacının da yaptıkları çalışmalar ile ahlak ile din arasındaki ilişkinin sabit ve dosdoğru olmadığını, daha ziyade çeşitli durumlarda ahlak-din ikilisinin farklı etkileşimler gösterdiği sonucuna ulaştıklarını görüyoruz. Çalışmamızın bu bölümünde bu çalışmalar yer almaktadır.

“*Religion and the Morality of Positive Mentality (Din ve Olumlu Düşünce Ahlakı)*” başlıklı araştırmalarında Adam B. Cohen ve Amy Rankin (2004), yalnızca dindarlığın boyutlarının değil, farklı dinlerin ahlak üzerinde farklı etkilerinin olduğunu ileri sürmektedirler. Onlara göre bir eylemi yapmayı düşünmenin de bir ahlakîlik değerinin olup olmaması farklı dinî dogmalara göre değişiklik göstermektedir. Araştırmalarında Yahudiler ile Protestanları karşılaştırmış ve Protestanların ahlakî eylem kadar ahlakî düşünceye de önem verdiklerini tespit etmişlerdir. Bulgulara göre Yahudiler eylemin sonucunun ahlakîliğine odaklanırken Protestanlar hem eylemin sonucunun hem de eyleme dönüşmemiş düşünce ve motivasyonun da ahlakî olmasını önemsemektedirler. Sonuç olarak farklı dinlerin ya da aynı dindeki farklı mezheplerin kabul ettikleri dinî dogmalardaki farklılıklar düşüncenin ahlakîliği (*morality of mentality*) konusunda farklı kabuller doğurmaktadırlar.

Vassilis Saroglou (2006) ise, “*Religion’s Role on Prosocial Behavior: Myth or Reality? (Dinin Toplum Yanlısı Davranış Üzerindeki Etkisi: Mit Mi Gerçek Mi?)*” isimli çalışmasında, neredeyse tüm klasik teorilerin dinin toplum yanlısı davranış üzerinde gerçek bir etkisi olduğunu iddia etseler de deneysel çalışmaların klasik teoriler kadar net ve olumlu bir sonuç ortaya koyamadığını ileri sürmüştür. Yazar; din-ahlak ilişkisi ölçümlerinde özbildirimsel verilerin abartılı sonuçlara prim vererek dindar bireylerin bu ölçümlerde kendilerinden ‘daha çok toplum yanlısı’ şeklinde bahsederek ahlakî riyakârlık gösterebilme ihtimallerinin dinî toplum yanlılığı hipotezini sarstığını ileri sürmektedir. Ayrıca Saroglou din-toplum yanlılığı ilişkisinde maneviyat boyutuna da dikkat çekmiş ve din ile maneviyatın ahlak üzerinde farklı sonuçlar yarattığını ifade etmiştir. Ona göre dinin grup-ıçî/grup-dışı diğerkâmlık ve yardım etme davranışları üzerindeki farklılığını modern maneviyatçılık, sahip olduğu kapsayıcılık ile en aza indirmektedir.

Saroglou(2006)’nun din/maneviyat ayırımına dikkat çekmesi gibi Jesse L. Preston, Ryan S. Ritter ve J. Ivan Hernandez (2010) “*Principles of Religious Prosociality: A Review and Reformulation (Dinî Toplum Yanlılığının İlkeleri: Bir Değerlendirme ve Yeniden Yapılandırma)*” isimli çalışmalarında ahlak üzerinde dinî ilke/doğüstü ilke ayırımının farklı sonuçlar doğuracağını iddia etmişlerdir. Bu noktada onlar dinî inanç ile ahlakî eylem arasındaki ilişkinin karmaşık olduğunu açıkça vurgulayan yazarlardandır. Onlara göre dinin ahlak üzerindeki farklı etkilerini açıklayabilecek olan *dinî ilke* ve *doğüstü ilke* olmak üzere iki prensip vardır. Dinî ilkede grup içi değer ve çıkarların korunumu esas olduğundan dinî ilkesi ağır basan bireyin grup-ıçî toplum yanlısı olması beklenirken doğüstü ilke ise Tanrı’ya inancı etkinleştirerek onun tüm insanlığa hitap etmesini düstur edinmekte ve bu bağlamda herkes için toplum yanlılığını öngörmektedir.

Paul Bloom (2012) ise “*Religion, Morality, Evolution (Din, Ahlak, Evrim)*” adlı çalışmasında ahlak ve din ilişkisini ele alan bizim önceki bölümlerde ele aldığımız makaleleri de kapsayacak biçimde geniş kapsamlı bir araştırma yapmıştır, özellikle dinin nasıl evrildiği ve bizim ahlakî düşünce ve eylemlerimiz üzerinde nasıl etkili hale geldiği sorularına cevap aramıştır. Bloom’un bu araştırmada dinin ahlakı hem olumlu hem de olumsuz etkilediğini gösteren bulgulara ulaştığı görülür. Yazara göre de din güçlü iyi ve kötü ahlakî etkilere sahiptir, bunun altında yatan sebep ise dinin “James’in tecrübe boyutu”, “doğüstü inanç” ve “toplumsal otoritenin bir formu olması” şeklinde farklı boyutlarının ve yönlerinin olmasıdır. Örneğin ona göre özellikle dinin inanç boyutunun ahlak üzerinde etkili olduğunu ileri süren çok az kanıt vardır. Yine Bloom için din sosyal bilişin bir uzantısıdır ve herkesin görevini yapmasını sağlaması ve toplum içindeki beleşçilerin (ahlakî hayatın sağlanması) önüne geçilmesi için çeşitli ritüeller aracılığıyla bugüne evrilmiştir.

Jared Piazza (2012) da “*“If You Love Me Keep My Commandments”*: *Religiosity Increases Preference for Rule-Based Moral Arguments* (“Eğer Beni Seviyorsan Buyruklarımı Yerine Getir”): *Dindarlık Kural-bazlı Ahlakî Değerlendirmelerin Tercihini Artırıyor*)” çalışmasında; birçok çalışmadan farklı bir konuyu öne çıkarmış ve dinin insanları daha ahlaklı olmaya yöneltip yöneltmediğini değil, bireylerin ahlakî eylemi seçmelerine sebep olan motivasyonları incelemiştir. Onun bulgularına göre dindar bireyler, dindar olmayanlara göre ahlakî eylemde bulunurken kural bazcılığı sonuç bazcılığına tercih etmektedirler. Yani ona göre dindar bireyler sonucu iyi ya da kötü olsun, ahlakî eylemi o bir dinî vecibe olduğu için yerine getirmektedirler. Fakat Piazza burada dindar olanlar derken özellikle Hristiyan Ortodoksi inanç ve öğretilerinin bu etkiyi yarattığını iddia etmektedir. Yani yine burada da Cohen ve Rankin’in (2004) çalışmasında gördüğümüz gibi, dinî dogma ve öğreti farklılıklarının ahlakî eylem tercihlerini etkilediğini görmekteyiz.

Jesse Lee Preston ve Ryan S. Ritter (2013), 2010 yılında yaptıkları çalışmadaki dinî ilke ve doğaüstü ilke ayrımından hareketle “*Different Effects of Religion and God on Prosociality With the Ingroup and Outgroup (Din ve Tanrı'nın Grup-iç ve Grup-dışı Toplum Yanlılığı Üzerindeki Farklı Etkileri)*” adlı çalışmalarında; Tanrı kavramının etkinleştirilmesiyle din kavramının etkinleştirilmesinin toplum yanlılığı üzerinde hitap kitlesi bakımından farklılık oluşturduğu sonucuna ulaşmışlardır. Daha önce de değindiğimiz gibi tetikleme metodu ile din kavramını etkinleştirmek yalnızca grup içi yüksek toplum yanlılığını öngörüyorken, Tanrı kavramının etkinleştirilmesi hem grup-içi hem de grup-dışı toplum yanlısı davranışa vesile olmaktadır. Yazarlar göre din- Bloom’un (2012) da bahsettiği gibi-, ahlak üzerinde farklı etkileri olabilen kutsal olana yönelim ve inanın farklı yönlerinden oluşmaktadır. Bu farklı etkilere sahip oluş da işte bu bölümde sorduğumuz din-ahlak ilişkisi sanıldığından daha karmaşıktır sorusuna evet cevabı vermeye yöneltmektedir.

Michael T. Parker ve Ronnie Janoff-Bulman (2013); epistemolojik olarak ahlakta biri doğru ise diğerinin yanlış olmasından hareketle, bireylerin kendi sahip oldukları ahlakî tutum ve değerlere doğru ve diğerlerinin savunduğu ahlakî değerlere yanlış gözüyle baktıklarını ileri sürmektedir. Bu yüzden, ele aldığımız “*Lessons from Morality-Based Social Identity: The Power of Outgroup ‘Hate’, not Just Ingroup ‘Love (Ahlak Esaslı Toplumsal Kimlikten Dersler: Yalnızca Grup-içi ‘Sevgi’ değil, Aynı Zamanda Grup-dışı ‘Nefret’in Gücü)*” adlı çalışmada yazarlar ahlakî gruplarda grup ile özdeşimin yalnızca grup-içi olumlu duygularla değil aynı zamanda grup-dışı olumsuz duygularla da sağlandığını iddia etmekte ve buna da ahlakî inanış temelli gruplarda, ahlakî inanış temelli olmayan gruplara nazaran daha az olumlu grup-içi duygu ve daha fazla olumsuz grup-dışı gözlemlenmesini delil göstermektedir. Bu bağlamda bu çalışmada, ahlakî gruplar arasında daha çok olumsuz grup dışı duygu (nefret) görülmesi de bireylerin kendi kimliklerini diğerlerine yönelttikleri aşağılama, ezme ve hakaret etme ile besledikleri ileri sürülmüştür. Buradan hareketle yazarlara göre ahlaken olumlu ya da olumsuz duyguların yaşanmasında din birinci planda rol oynamamaktadır, bu duyguların ahlakî gruplar arasında daha çok yaşanmasının sebebi ahlakın doğasında bulunan ‘tek doğru olma’ durumudur.

Dinin ve dindarlığın toplumsal güven üzerindeki etkisini araştıran Ellen Dingemans ve Erik Van Ingen (2015), yaptıkları “*Does Religion Breed Trust? A Cross-National Study of the Effects of Religious Involvement, Religious Faith, and Religious Context on Social Trust (Din Güveni Doğurur Mu? Toplumsal Güven Üzerinde Dinî Katılım, Dinî İnanç ve Dinî Çevrenin Etkisine Dair Çok Kültürlü Bir Çalışma)*” isimli çalışma sonucunda yazarlar dinî bir geleneğe bağlı olmanın toplumsal güven üzerinde çok da etkili olmadığını ancak dinî katılım boyutunun sahip olduğu sosyal bağ mekanizmasından ötürü toplumsal güveni artırdığını bulmuşlardır. Ayrıca yazarlar, Tanrı’nın bireyin hayatındaki önemi arttıkça toplumsal güvenin azaldığını da ileri sürmüşlerdir.

“*Religion and Morality (Din ve Ahlak)*” isimli çalışmalarında Ryan McKay ve Harvey Whitehouse (2015), “*din bizi daha ahlaklı yapar mı?*” tartışmalarının karışıklık ve kısıtlılıklardan mustarip olduğunu ileri sürmektedirler. Onlara göre mevcut bilimsel araştırmalar din ve ahlakı bileşenlerine ayırmakta yetersiz kalmışlar, toplum yanlısı davranış olgusunu biliş ve kültür arasındaki karmaşık ilişkiyi görmezden gelerek dar bir kalıba sıkıştırmışlardır. Bu bağlamda yazarlar alandaki tartışmaları detaylı bir şekilde incelemişler ve Haidt’in beş ahlak esasının dinde de olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Yazarların ulaştığı bu sonuç bizi din ve ahlak esaslarının iç içe geçmiş olgular olduğu düşüncesine sevk etse de, yazarların ifade ettiği gibi bu ikili arasındaki ilişkide karışıklık ve kısıtlılıklar olduğu iddiası yine bizi ahlak ve din üzerine net bir şey söylemekten alıkoymaktadır.

Son olarak Raluca D. Szekely, Adrian Opre ve Andrei C. Miu (2015)’ya ait olan “*Religiosity Enhances emotion and deontological choice in moral dilemmas (Dindarlık Ahlakî İkilemlerde Duyguyu ve Deontolojik Seçimi Kuvvetlendiriyor)*” isimli çalışma; dini duygu ve düşüncede, toplumsal beğenilirlik kaygısı ve içinde bulunan ruh halindeki bireysel farklılıkların; toplumsal iyiliği sağlamak için birini feda etme şeklindeki ahlakî ikilemlerde duyguyu ve kararları farklı şekilde etkilediğini öne sürmüşlerdir. Onların bulgularına göre; ahlakî ikilemlerde toplumsal beğenilirlik kaygısı ve Tanrı’dan rehberlik beklemek; deontolojik yani kural-bazlı seçimleri kuvvetlendirmektedir. Çalışmanın sonuçlarına göre dinî duygusal katılım, ahlakî tercihlerde duyguların varlığını öngörmüştür. Dinî inançları günlük hayatta kullanma yönelimi, bu inançlarla ilişkili meşguliyetler ve hisler ahlakî ikilemlerde deontolojik tercihlerle olumlu ilişkili bulunmuştur. Yazarlara göre, ahlakî tercihi etkileyen, tek başına dinî inançlar değil, onların motivasyonel/güdüleyici etkisidir. Çalışmanın sonuçlarına göre, ahlakî ikilemlerde duygunun varlığı; dinî hisleri olumlu şekilde öngörmektedir ama dindarlığın diğer boyutlarını, toplumsal arzulanırlığı ve ruh halini etkilememektedir. Bu bağlamda bu çalışma dindarlık ve ahlakî seçimler arasındaki ilişkinin çok boyutlu oluşuna ışık tutmuş ve bu doğrultuda da ahlak ile din arasındaki ilişkinin karmaşıklığına vurgu yapmıştır.

Tartışma ve Sonuçlar

Başta sorduğumuz sorulara tekrar geri dönersek; din, dinî inanç ve dindarlık ahlaki duygu, düşünce ve davranışın neresindedir? Eğer popüler görüşün iddia ettiği gibi ahlak sezgisel ve ahlakî yargılarımıza öncelikli olarak duygu ve sezgilerimizle ulaşıyorsak; din ahlakı hangi anlamda etkilemektedir? Din, yapılan ahlak yargılarını ve eylemlerini meşrulaştırma ve aklileştirme vazifesi mi görmektedir? Yahudilik ve Hristiyanlıktaki ahlakî esaslar üzerine çalışma yapan Daniel C. Maguire (1993), ahlakın dinden daha önce neşet ettiğini, ahlaken iyi olan şeylere din tarafından kutsallık ve mutlak otorite kılıfı geçirildiğini söylerken, ahlakın din içinde vücut bulduğunu mu ima etmektedir? Kohlberg geleneğinin tarafından bakıldığında dindar bireylerin bir eylemin ahlakî niteliğinin farkına varmaksızın ilahî cezadan kaçmak için ahlakî eylemleri ifa etmesi; gelenek öncesi dönemdeki bir çocuğun, ebeveyni tarafından cezalandırılmamak için bilincine varmadan ahlakî eylemi yapması gibi düşünülebilir mi? Benzer biçimde; dinini içselleştirmemiş, Allport’un kavramsallaştırmasıyla dışgüdümlü olan dindarların yaptıkları eylemler ne derece sorumluluk, bilinç ve ahlakî niyetle yapılmış olur?

Peki, dindar olmak aynı zamanda ahlaklı olmak anlamına gelir mi? Dindar olmamak ya da Tanrı inancı taşımamak ahlaksız olmak mı demektir? Konuya dinî açıdan yaklaşanlar için “Din” ve “Ahlak” neredeyse eşdeğer kavramlardır, dindar bir birey aynı zamanda merhametli, sorumluluk sahibi, duyarlı, yardımsever, güvenilir ve dürüst anlamında ahlaklı bir birey olarak değerlendirilir. Türkiye’de ilkokul ve liselerde din eğitiminin “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” adı altında müfredata dâhil edilmesinin, din ve ahlakın birbiriyle eşdeğer olduğu kabulüne örnek teşkil ettiğini söyleyebilir miyiz? Aynı yaklaşıma göre, dindar olmayan bir bireyin ahlakî anlamda zayıf olabileceği bazen açıkça bazen zımnen ifade edilir. Hatta toplumumuzda dindarlığın teşvik edilmesinin arka planında

kulun Tanrıyla iyi ilişki kurmasından ziyade aslında o bireyden ahlakî beklentilerin olduğunu söyleyebiliriz. Bir ebeveynin çocuğuna dinini öğretirken sahip olduğu önemli motivasyonlardan biri, çocuğunun ahlakî duyarlılık ve sorumluluk kazanması beklentisidir. Birçok ebeveyn dinini öğrenmeyen veya dindar olmayan çocuğunun ahlakî zaafiyete düşeceği endişesini taşır ve okullarda din eğitiminin verilmesi gerektiğini düşünür. Peki dindarlığın ahlakî anlamda herhangi bir etkisi olmasaydı, acaba ebeveynler yine çocuklarının dindar olmalarını ister miydi ya da en azından dindar olmamalarından bu kadar endişe duyarlar mıydı?⁴ Devletin ve özellikle ebeveynlerin, çocukların din eğitimi dersi almasını istemelerinin sebeplerinden biri -din ile ahlakî birbiriyle örtüşük algılamalarından dolayı- ahlak bilincini ve sorumluluğunu kazanıp toplumda ahlaklı ve saygın bir birey olmalarıdır. Bu şekilde düşünüldüğünde din eğitimi almamaları ya da dindar olmamaları ahlakî toplumun oluşmasında bir tehdit unsuru hâline mi gelmektedir?

Aslında, toplum nezdinde ahlak ve din ilişkisi oldukça iç içe geçmiş ve biri diğerinin uzantısı gibi kabul edilmektedir. Peki din, din eğitimi ve dindarlık gerçekten bu anlamda bireyin hayatında ve dolayısıyla toplumun sosyal işleyişinde anlamlı bir fark oluşturmakta mıdır? Yapılan bazı popüler araştırmalar, dindarlık düzeyi yüksek toplumların ahlaken duyarlı olmadıklarını, bu tür toplumların genellikle sosyo-ekonomik düzeylerinin düşük olmasından dolayı toplumda kuralların ihlalinin ve ahlaksızlıkların yaygın olduğunu; dinî inanç anlamında dindarlığın ahlak üzerinde bir etkisinin olmadığını göstermektedir (örneğin; Voert, Felling ve Peters, 1994). Bununla birlikte ise, refah düzeyi yüksek olan İskandinavya gibi ülkelerde Tanrı inancı ahlak için ön koşul olarak görülmemektedir (Pew Research Center, 2014) ve bu ülkelerde dindarlık düzeyi düşük olmasına rağmen ahlakî kural ihlalleri daha az, toplumsal iyi-oluş ve ahlakî sosyal düzen yüksektir (Zuckerman, 2008). Her ne kadar bu çalışmada ele aldığımız makalelerden birinin yazarları olan Lejon ve Agnafors; söz konusu refah düzeyi yüksek ülkelerde dindarlığın maneviyat boyutunda daha çok yaşandığını ileri sürerek Zuckerman'ın tespitini yetersiz ve hatalı bulsalar (2011) da yüzeysel bir kıyaslamayla bu sonucun yabana atılamayacağını söyleyebiliriz.

Benzer bir ilişkiyi dindar olmalarına rağmen kültürel tarzı tarikat ve dinî grupların toplumdan soyutlanmış bir biçimde ve toplumun kendilerinden olmayan kısmına karşı benimsedikleri olumsuz tutumdan dolayı ahlaken problemliler olarak değerlendirilmelerinde görebilir miyiz? Haidt gibi çoğulcu ahlak anlayışını benimseyenlerin penceresinden bakıldığında ahlak, genetik evrim gibi kültürel evrim sonucunda değişen ve gelişen bir şey olduğundan, din ve dinî öğretiler olduğu yerde sabit dururken ahlak dinden bağımsız olarak gelişebilir mi? Gelişen teknoloji ile dünyanın birçok yerinden sefalet ve savaş haberlerini daha çok aldığımız, mazlumları acı çekerken daha çok gördüğümüz için ahlaken daha duyarlı olup; o toplumlar için barış ve adalet isterken gösterdiğimiz ahlakî duyarlılığımız ve bu doğrultudaki yardım etme, protesto etme gibi ahlakî eylemlerimiz, dinimizin sabit kalırken ahlakımızın geliştiğini göstermez mi?

Bu sorular ışığında bu çelişkili durumu ve bu müphem ilişkiyi biraz daha aydınlatmak için ahlak ve din ilişkisi üzerine bu şekilde bir literatür incelemesi yapmaya karar verdik. Bu çerçevede ele aldığımız çalışmalardan öncelikle ahlakın ne olduğunu açıklamaya çalıştık, daha sonra çalışmalardan çıkan bulgular ışığında dört tane din-ahlak ilişkisi tespit ettik. Elde ettiğimiz sonuçlara ve bulgulara aşağıda özetle yeniden yer verdik.

a) **Ahlak Hem İçsel Hem De Şekillenen Bir Kavramdır**

Ahlakın tanımı, temelleri ve teorileri başlığı altında ele alınan çalışmaların genel çizgisi ahlak sahasının belirlenmesi üzerinedir. Bununla bağlantılı olarak da ahlakın evrenselliği, çoğulluğu ve doğuştan olup olmadığı konuları tartışılmıştır. Ahlakın neleri kapsadığı konusunda son zamanlarda öne çıkan tartışmalara hâkim olan teori Haidt ve arkadaşlarının geliştirdiği “Ahlak

⁴ Prof.Dr. Hasan KAPLAN (Ahlak Psikolojisi Dersi Notları)

Esasları Teorisi” (*Moral Foundations Theory*) ’nin olduğu anlaşılmaktadır. Bu teoriye göre sezgisel ahlak doğuştan gelen ve evrensel psikolojik sistemlerimiz üzerinden oluşmaktadır. Fakat daha sonra kültürler bu ahlak esasları üzerine temellenen çeşitli erdemler, anlatılar ve kurumlar oluşturmakta ve tüm dünyada aynı şekilde sirayet eden ya da milletlere göre farklılık gösteren ahlak(lar)ı meydana getirmektedirler. Bu ahlak esaslarının; ilgi (ililik) (*care*), eşitlik (*fairness*), sadakat (*loyalty*), otoriteye saygı (*respect for authority*) ve saflık (*purity*) olmak üzere beş ayrı kategoride sınıflandırıldığı anlaşılmaktadır. Bazı kültürler (örneğin: Batı) ilk iki bireyselleştirici ahlak esasına (*individualizing foundations*) daha çok önem verirken bazı kültürler (örneğin: Asya) son üç bağlayıcı ahlak esaslarını (*binding foundations*) daha çok öne çıkarmaktadırlar.

b) Ahlak Sezgiseldir

Ahlakî yargı üzerine yapılan çalışmalardan en kabul göreni ise yine Haidt’in “Sosyal Sezgisel Yaklaşım” (*Social Intuitionist Approach*) modelidir. .Bu modele göre aslında ahlakî yargılarımız ahlakî sorgulamadan önce hızlı ve otomatik bir şekilde ortaya çıkan sezgilerimiz yoluyla belirlenir ve daha sonra rasyonel akıl yürütme ile de yargılarımız temellendirilmeye çalışılır. Ancak sezgilerimiz üzerinde düşündükçe ya da başka insanlarla fikir alışverişinde bulunduğumuz bazı çelişkiler meydana gelebilir ve burada da ahlakî akıl yürütme ile nihai ahlakî yargıya ulaşılır. Ve son olarak ahlakın kültürlere göre değişiklik gösterebilen bir yapıya sahip olduğu tartışılmakta ve dolayısıyla Kohlberg ve takipçilerinin iddia ettiği tekilci ahlak yaklaşımı tartışmalı bir konuma düşmekte ve çoğulcu ahlak anlayışı daha çok tercih edilmektedir.

Bu bağlamda son yıllarda yapılan çalışmalarda ahlakın kültürlere göre değişiklik gösterebilen bir yapıya sahip olduğu tartışılmakta, ahlakın sezgiselliği ön plana çıkmakta ve ahlak konusunda çoğulcu bir yaklaşım benimsenmektedir. Dolayısıyla da Kohlberg ve Piaget gibi bilişsel psikoloji öncülerinin oluşturduğu bilişsel-rasyonel ahlak geleneğinin ahlakın diğer olgularla ilişkisini açıklamada dar bir çerçeveye sıkıştığı ileri sürülmektedir. Bu konuda sosyal psikolojik çalışmalar, çevre ve kültürün birey ve toplum psikolojisi üzerindeki etkisini yakından incelemeleri sayesinde ahlak çerçevesindeki tartışma konularını çözümlene noktasında daha çok gelecek vaat etmektedir.

Ahlakın oldukça karmaşık anlam örüntüsü ve bağlamları, azamî ölçüde anlaşılabilirliği ve kavramsal çerçevesi belirlenebildiği takdirde, din ile kurduğu ilişkiler incelenilebilir.

c) Din Ahlakı Olumlu Etkiler

Ahlakın dinden olumlu etkilendiğini savunan çalışmalara baktığımızda; birçok dinin ahlakî buyrukları olduğu ve bu yüzden dinlerin ahlakî besleyici özelliği olduğu görüşü karşımıza çıkmaktadır. Tanrı’nın kurallarının çiğnenmesi zor olarak görülmesi, zamanlar ve mekânlar boyu geçerli olması, ahlakın bireylerin çıkarlarına hizmet etmesinin önüne geçmekte ve bireylerin bu kurallara daha çok güvenmeleri ve bağlanmalarını sağlamaktadır. Söz konusu çalışmalarda dinin; yardım, diğerkâmlık, bağış, gönüllülük gibi toplum yanlısı davranışları artırdığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca inanılan Tanrı’nın her yerde hazır, her şeyi bilen ve gören şeklindeki algısının toplum yanlısı davranışları artırdığı tespit edilmiştir. Bu çalışmalarda dinin olumlu ilişkili olduğu toplum yanlısı davranış daha çok grup-içi söz konusu olduğunda gerçekleşmektedir. Bu sebepten bu çalışmalarda Tanrı algısı ile din algısının toplum yanlısı davranış üzerinde farklı etkilere sahip olduğu ima edilse de bu tez çalışmasında bu ayırım üzerine araştırma yapan makaleler son bölümde ele alınmıştır.

d) Din Ahlakı Olumsuz da Etkileyebilir

Ahlakın dinden olumsuz etkilendiğini ileri süren çalışmalara bakıldığında şöyle bir panorama ortaya çıkmaktadır: Bazı dinî buyrukların özellikle grup-dışına (diğer dinden olanlara) karşı olumsuz ve ayrıştırıcı etkiye sahip olmasından ötürü grup-dışına karşı önyargıyı ve

saldırganlığı artırdığı bulguları elde edilmektedir. Bu çalışmalarda özellikle dinin katılım boyutu ön plana çıkmaktadır; yani dinî inançtan çok dinî kurumlara (kilise, sinagog) düzenli katılımın grup-dışını ötekileştirmeye zemin hazırladığı savunulmaktadır.

Ayrıca din ile Tanrı kavramlarının tetikleme çalışmalarında farklı sonuçlar verdiğini belirtmek gerekmektedir. Din kavramı etkinleştirildiğinde toplum yanlısı davranış beklenildiği gibi grup-içine yönelik olurken, Tanrı kavramı harekete geçirildiğinde grup dışına da toplum yanlısı davranış gözlemlenmektedir. Bu ise dinin inanç boyutunun değil, katılım boyutunun ahlakî olumsuz etkilediğine delil niteliğindedir. Bu görüşe bir başka örnek dinin itaat üzerindeki etkisini araştıran çalışmalardan gelmektedir. Dinler, otoriteye itaati ve kurallara uymayı emrettiğinden bireyler dinî otoritelere, ahlaken yanlış bir şeyler isteseler bile itaat etmekte ve bu yüzden ahlakî olmayan sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Tanrı'nın nasıl algılandığı ve O'nun ne tür kurallar koymuş olabileceği hakkındaki bireysel düşünceler; aslında bir madalyonun iki yüzü şeklinde anlaşılabilir. Diğer bir ifade ile; Tanrı'yı sevecen, bütün kullarına karşı merhametli ve dinler arasında ayırım gözetmeyen bir varlık olarak gören bireyler yalnızca grup-içine değil aynı zamanda grup dışına da *yüksek toplum yanlılığı* göstermektedirler. Tanrı'yı diğer dinlerin mensuplarına karşı mesafeli olmaya çağıran, kuralcı ve mutlak otorite şeklinde algılayan bireyler ise, *düşük toplum yanlılığı* ve grup-dışına karşı saldırganlık gözlemlenmektedir.

e) **Ahlak ve Din Birbirinden Bağımsızdır**

Ahlak ile dinin birbirinden bağımsız olduğunu ortaya koyan çalışmalara göre, aslında ahlakî etkileyen şey dinin kendine has yapısı değil; dinlerde de olan bazı duygu ve sezgi modülleridir. Bu modüller dinden başka olgular tarafından da inşa edilebilmektedir. Örneğin, dinin grubu bağlayıcı özelliğinden kaynaklanan olumlu etkisini herhangi bir sosyal grupta özdeşleşmek de sağlamaktadır. Ya da bireyde var olan “öz kontrol” (*self control*) mekanizmaları dinî yaptırımdan bağımsız olarak ahlakî olumlu yönde etkilemektedir. Her şeyi gören ve bilen Tanrı'nın varlığını hissetmenin ahlakî davranış üzerindeki etkisini seküler kurumlar da yaratmaktadır, bu sebepten davranışı yönlendirmede esas etkisi olan olgu *izlendiğini bilmektir*. Dolayısıyla özellikle bizim gibi toplumlarda görüldüğü şekliyle ahlakî duygu, düşünce ve davranış çok fazla dinî inançla ilişkilendirilmemelidir. Ahlakın dinden özgürleşmesi fikri; çalışmanın giriş bölümünde de belirtildiği üzere dinî inancı olmayan ya da dindar olmayan bireylerin ahlaken önyargılı biçimde değerlendirilmemesine zemin hazırlaması bakımından tarafımızca toplumsal ayrışmayı azaltabilecek olan unsurlardan bir tanesi olarak değerlendirilmektedir.

f) **Ahlak ve Din İlişkisi Aslında Karmaşıktır**

Son olarak, ahlak ile din ilişkisi aralarında doğrudan ve pürüzsüz bir ilişki kurulamayacak kadar karmaşıktır. Deneysel çalışmaların bazen teorilerle, bazen de birbirleriyle çelişkili sonuçlar ortaya koymasının başlıca sebebi, dinin çok boyutlu (*multi dimensional*) bir yapıda olması ve çalışmalarda dinin farklı boyutlarının ele alınmış olmasıdır. Bir başka husus da, ahlakın epistemolojik olarak “*bir ahlakî yargı doğruysa diğeri otomatik olarak yanlıştır*” doğasının olması ve mecburî olarak bir grup içi-grup dışı ayırımına yol açmasıdır. Dinî inanç olgusunun soyut oluşu, dinin toplumsal fonksiyonunun geniş olması ve doğüstü failerin kavramsallaştırılmalarındaki farklılıklar da hesaba katıldığında, din ile ahlak arasında doğrusal bir ilişki kurulamaması şaşırtıcı değildir.

Değerlendirme ve Öneriler

Bu çalışmamızda beş başlık altında topladığımız makaleler ve literatürün geneline baktığımızda, dinin ahlak üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu savunan çalışmalar daha fazla görülmektedir. Yaygın kabul gören Haidt'in beş ahlak esasından birisi “grup içi sadakat” (*ingroup*

loyalty) olduğuna göre; dinlerin, bireyleri kendi dinlerinden olanlara karşı iyi davranışa yönlendirip grup dışına karşı mesafeli olmayı salık vermesi, dinin toplum yanlısı davranış üzerinde olumsuz etkisi olduğu anlayışına ters düşmektedir. Diğer bir ifade ile, dinlerin grup-dışına karşı ötekileştirme barındırmasıyla ahlakın grup içi sadakat esası örtüşmektedir. Bununla birlikte, din olmadan ahlaktan kesinlikle bahsedilemeyeceğini savunan bir görüş de yoktur.

Tüm bu çalışmalardan çıkardığımız sonuç genel anlamda özetlenecek olursa şunlar ifade edilebilir: Dindarlık bireyin Tanrı ile kendisi arasında gerçekleşen bir olgu iken, ahlak bireyin diğer bireylerle; hatta evrenle kurduğu ilişkinin mahiyetini, sınırlarını ve imalarını ortaya koyan genel kurallardır. Bir kısmını bu makalede aktardığımız son zamanlarda yapılan çalışmalar ahlakın, sosyal ilişkiler bağlamında gelişen ve değişen bir unsur ve olgu olup din olmadan da mümkün olabileceğine dikkat çekmektedir. Ancak, dinin olumlu ahlaki davranışı destekleyen bir boyutu olduğu, din gibi önemli bir desteğin yokluğu ahlaki davranışı olumsuz etkileyeceği de aşikârdır.

Yapılmış olan literatür analizi doğrultusunda eksikliği gözümüze çarpan hususlarla ilgili şu önerilerde bulunulabilir:

- Din ve ahlak ilişkisi incelenirken genellikle dinin ahlak üzerindeki etkisi araştırılmış ve ahlakın din üzerinde sahip olduğu ya da olabileceği etkilere pek az değinilmiştir dolayısıyla din ve ahlak etkileşiminin yeterince analiz edilebilmesi açısından gelecek çalışmalarda bu çift yönlü etkileşimin göz önünde bulundurulabilir.

- Analiz edilen makalelerin bir kısmında Tanrı ve din kavramlarının ahlak üzerinde farklı etkileri olabildiği iddialarına rastlanmış olduğundan ahlaki motivasyonun tam olarak anlaşılabilmesi için gelecek çalışmalarda bu ayrım kullanılabilir.

- Bu literatür analizinde de görüldüğü üzere Batı’da din ve ahlak sahasına disiplinlerarası bir yaklaşım mevcuttur; Türkiye’de ise bu saha genellikle ilahiyatçılar tarafından ele alınmaktadır oysa; psikoloji alanında çalışanların da bu konuya eğilmeleri din-ahlak sahasının araştırılması sürecine yeni boyutlar kazandırabilir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Muvatta, Hüsnü’l-Hulk 8, 2-381

Baumard, N. & Boyer, P. (2013). “Explaining moral religions” . *Trends in cognitive sciences*, 17(6), 272-280. Baumard, N. & Boyer, P. (2013). Explaining moral religions. *Trends in cognitive sciences*, 17 (6), 272-280.

Berniūnas, R. (2014). “Delineating the Moral Domain in Moral Psychology” . *Problemos*, (Supplement), 90-101.

Bloom, P. (2012). “Religion, morality, evolution” . *Annual review of psychology*, 63, 179-199.

Bulbulia, J.; Osborne, D. & Sibley, C. G. (2013). “Moral foundations predict religious orientations in New Zealand” . *PloS one*, 8 (12), e80224.

Bushman, B.; Ridge, R.; Das, E.; Key, C. & Busath, G. (2007). “When God Sanctions Killing: Effect of Scriptural Violence on Aggression” . *Psychological Science*, 18 (3), 204-207

Carpenter, T. P. & Marshall, M. A. (2009). “An examination of religious priming and intrinsic religious motivation in the moral hypocrisy paradigm” . *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48 (2), 386-393.

Cohen, A. B. & Rankin, A. (2004). “Religion and the morality of positive mentality” . *Basic and Applied Social Psychology*, 26 (1), 45-57.

- Cushman, F.; Young, L. & Hauser, M. (2006). "The role of conscious reasoning and intuition in moral judgment: Testing three principles of harm" . *Psychological science*, 17 (12), 1082-1089.
- Decety, J.; Cowell, J. M.; Lee, K.; Mahasneh, R.; Malcolm-Smith, S.; Selcuk, B. & Zhou, X. (2015). "The negative association between religiousness and children's altruism across the world" . *Current Biology*, 25 (22), 2951-2955.
- Dingemans, E. & Ingen, E. (2015). "Does Religion Breed Trust? A Cross-National Study of the Effects of Religious Involvement, Religious Faith, and Religious Context on Social Trust" . *Journal for the Scientific Study of Religion*.00(0), 1-17
- Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur'an-ı Kerim Meali*, Ankebut Suresi 45. Ayet. Ankara 2011
- Galen, L. W. (2012). "Does religious belief promote prosociality? A critical examination." *Psychological Bulletin*, 138 (5), 876-906
- Gervais, W. M. (2014). "Good for God? Religious motivation reduces perceived responsibility for and morality of good deeds." *Journal of Experimental Psychology: General*, 143 (4), 1616-1626
- Graham, J. & Haidt, J. (2010). "Beyond beliefs: Religions bind individuals into moral communities." *Personality and Social Psychology Review*, 14 (1), 140-150.
- Gray, K.; Young, L. & Waytz, A. (2012). "Mind Perception is the Essence of Morality." *Psychological Inquiry*. 23, 101-124
- Hackney, C.H. & Sanders, G.S. (2003). "Religiosity and mental health: A meta-analysis of recent studies" . *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42, 43-55.
- Haidt, J. (2001). "The emotional dog and its rational tail: a social intuitionist approach to moral judgment" . *Psychological review*, 108 (4), 814.
- Haidt, J. (2007). "The new synthesis in moral psychology". *Science*, 316 (5827), 998-1002.
- Holdcroft, B. (2006). "What is Religiosity" . *Catholic Education: A Journal of Inquiry and Practice*, 10 (1), s.89-103
- Hoffman, J.P. (2015). "Religion: Morality and Social Control" . *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Second Edition, 20, 333-337
- Hunsberger, B. & Jackson, L.M. (2005). "Religion, Meaning and Prejudice" . *Journal of Social Issues*. 61 (4), 807-826
- Inozu, M.; Karanci, A. N. & Clark, D. A. (2012). "Why are religious individuals more obsessional? The role of mental control beliefs and guilt in Muslims and Christians". *Journal of behavior therapy and experimental psychiatry*, 43 (3), 959-966.
- Jaume, L.; Simkin H. & Etchezahar, E. (2013). "Religious as Quest and its Relationship with intrinsic and extrinsic orientation" . *International Journal of Psychological Research*. 6 (2), s.71-78
- Keljo, K. & Christenson, T. (2003). "On the Relation of Morality and Religion: two lessons from James's Varieties of Religious Experience" . *Journal of moral education*, 32 (4), 385-396.
- Lejon, K. & Agnafors, M. (2011). "Less Religion, Better Society? On Religion, Secularity, and Prosperity in Scandinavia" . *Dialog*, 50 (3), 297-307.

- Malhotra, D. (2010). "(When) are Religious People Nicer? Religious Salience and the 'Sunday Effect' on Pro-Social Behavior" . *Judgement and Decision Making*, 5 (2), 138-143
- McCullough, M. E. & Willoughby, B. L. B. (2009). "Religion, Self-Regulation, and Self-Control: Associations, Explanations, and Implications" . *Psychological Bulletin*, 135 (1), 69-93.
- McKay, R. & Whitehouse, H. (2015). "Religion and morality" . *Psychological Bulletin*, 141 (2), 447.
- Mustea, A.; Negru, O. & Opre, A. (2010). "Morality and religion: a psychological perspective" . *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 9 (26), 18-35
- Norenzayan, A. (2008). "The Origin and Evaluation of Religious Prosociality" . *Science*. 322 (58), 57-62
- Ok, Ü. (2006). "Türkiye'de Din Psikolojisi: Neredeyiz ve nereye gidebiliriz" . *İslami Araştırmalar*, 19(3), 441-456.
- Pagliaro, S. (2012). "On the relevance of morality in social psychology: An introduction to a virtual special issue" . *European Journal of Social Psychology*, 42 (4), 400-405.
- Parker, M. T. & Janoff-Bulman, R. (2013). "Lessons from morality-based social identity: The power of outgroup 'hate', not just ingroup 'love' " . *Social Justice Research*, 26 (1), 81-96
- Pew Research Center (2014), "Worldwide, Many See Belief in God as Essential to Morality"
- Piazza, J. (2012). " 'If you love me keep my commandments' ": Religiosity increases preference for rule-based moral arguments." *International Journal for the Psychology of Religion*, 22 (4), 285-302.
- Preston, J. L. & Ritter, R. S. (2013). "Different effects of religion and God on prosociality with the ingroup and outgroup" . *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39 (11), 1471-1483
- Preston, J.L.; Ritter, R.S. & Hernandez, J.I. (2010). "Principles of Religious Prosociality: A Review and Reformulation" . *Social and Personality Psychological Compass*, 4 (8), 574-590
- Prinz, J. (2008). "Is morality innate?" . *Moral psychology*, 1, 367-406
- Roes, F. L. & Raymond, M. (2003). "Belief in moralizing gods" . *Evolution and human behavior*, 24 (2), 126-135.
- Rusu, P. P. & Turliuc, M. N. (2011). "Ways of Approaching Religiosity in Psychological Research" . *The Journal of International Social Research*. 4 (18), 352-362
- Saroglou, V. (2012). "Is religion not prosocial at all? Comment on Galen (2012)" . *Psychological Bulletin*, 138(5), 907-912
- Saroglou, V., Corneille, O. & Van Cappellen, P. (2009). " 'Speak, Lord, your servant is listening' ": Religious priming activates submissive thoughts and behaviors." *The International Journal for the Psychology of Religion*, 19 (3), 143-154.
- Saroglou, V. (2006). "Religion's role in prosocial behavior: Myth or reality?" *Religion*, 31(2), 1-66.
- Shariff, A. F. & Norenzayan, A. (2007). "God is watching you: Priming God concepts increases prosocial behavior in an anonymous economic game." *Psychological science*, 18 (9), 803-809.
- Sosis, R. H. & Ruffle, B.J. (2003). "Religious Ritual and Cooperation: Testing for a Relationship on Israeli Religious and Secular Kibbutzim" . *Current Anthropology*, 44 (5), 713-722.

-
- Stavrova, O. & Siegers, P. (2014). "Religious prosociality and morality across cultures: How social enforcement of religion shapes the effects of personal religiosity on prosocial and moral attitudes and behaviors." *Personality and Social Psychology Bulletin*, 40 (3), 315-333.
- Szekely, R. D.; Opre, A. & Miu, A. C. (2015). "Religiosity enhances emotion and deontological choice in moral dilemmas." *Personality and individual differences*, 79, 104-109.
- Thomson, N. D. (2015). "Priming social affiliation promotes morality—Regardless of religion" . *Personality and individual differences*, 75, 195-200.
- Van Pachterbeke, M.; Freyer, C. & Saroglou, V. (2011). "When authoritarianism meets religion: Sacrificing others in the name of abstract deontology" . *European Journal of Social Psychology*, 41 (7), 898-903.
- Voert, M. T.; Felling, A. & Peters, J. (1994). "The effect of religion on self-interest morality" . *Review of Religious Research*, 302-323.